

LAND

Toekomstboeren

ruimte voor nieuwe boeren

Vereniging voor
Biologisch-Dynamische
Landbouw en Voeding

*Of iemand in staat is zijn werk inderdaad ook te doen,
... dat is ervan afhankelijk
of de gemeenschap van mensen waarbinnen hij leeft
zulke sociale structuren heeft gecreëerd
dat hij de plaats kan vinden die bij hem past.*

(R. Steiner, Sociale Toekomst, derde voordracht)

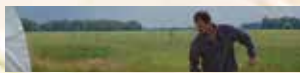
Vereniging voor
Biologisch-Dynamische
Landbouw en Voeding

4 Werken in de landbouw

6 Zonnegoed

8 Jacob Beeker en Linda Heemskerk

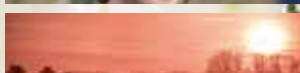
10 Maatschap Gerritsma-Smink-Deinum-Ensing

12 Ekoboerderij De Linge-hof

13 Kasteeltuinderij Huis Sevenaer

16 Ruimte geven, ruimte nemen

18 sAnders Hof

20 Floris' natuurlijke bomen

22 Âsum

24 Creatief financieren

27 Wijveld

30 Eko-boerderij De Eerste

32 Natuurderij Keizersrande

36 Boomkroon

38 In samenwerking met...

40 t Hoogeveld

41 Zonnehoeve

44 Kwekerij Vollenberg

Werken in de l

We staan op geld. Land is economisch kapitaal en het is veel waard. Dat vertaalt zich in hoge grond- en pachtprizen. Om de rente te kunnen betalen of de pacht te kunnen voldoen, ervaren boeren grote druk om te intensiveren. Fabrieksmatig werken is de oplossing. Vervreemding het gevolg. Tussen burgers en voedsel. Tussen landbouw en natuur. En in de landbouw zelf: boerenbedrijven verdwijnen met zeven per dag.

Leonardo van den Berg, Toekomstboeren
Lue-Ambagts, BD-Vereniging

Toch zijn er in Nederland en België honderden mensen die graag in de land- en tuinbouw willen werken. En het lukt ze. Jonge mensen - jong van geest, jong van jaren - die er op de meest uiteenlopende manieren in slagen hun wens te realiseren. Ze beginnen met een schoffel en wat zaden, of met een paar kalmpjes. Al doende groeit hun ervaring. Met hun ervaring groeit hun bedrijf en hun klantenkring. Zij vinden een weg om het meest vruchtbare werk op te pakken dat je voor de gemeenschap kunt doen: het ontwikkelen van een eerlijke, vruchtbare, duurzame landbouw.

Georg Hasler schrijft in zijn essay *Blütenstaubwirtschaft* (stuifmeeeconomie) over de wenselijke omvormingen in onze huidige 'informatiemaatschappij' die we nog nauwelijks gerealiseerd hebben. Zijn visie raakt de landbouw. "Op de eerste plaats zal het weer levend maken van de aarde heel veel handwerk eisen. Op de tweede plaats zal men dit werk niet meer

'produceren' noemen. En op de derde plaats is voor dit werk nodig een onbeperkte, voor iedereen toegankelijke en uitbreidbare kennis over ontelbare afzonderlijke planten en dieren en al hun waarneembare samenhangen. Ik dacht, precies dat zal in de toekomst de grootste opgave van de informatiesamenleving zijn: leven waar te nemen en te verzorgen."

We presenteren in deze bundel een aantal pioniers in nieuwe bedrijfsvormen en nieuwe sociale samenhangen: jonge boeren die net begonnen zijn, gevestigde boeren die op hun bedrijf ruimte bieden waarin een nieuwe generatie boeren zich kan ontplooiën. Het zijn inspirerende voorbeelden, die de vraag oproepen hoe ze naar andere mensen en andere situaties zijn te vertalen. Want wanneer gevestigde boeren met nieuwe boeren samenwerken, zal de landbouw in diversiteit als cultuurvormende, sociale factor functioneren, in plaats van een op hol geslagen industrieel proces.

landbouw

Daarom is deze uitgave een oproep tot actie. Opdat meer mensen die dat willen een plek vinden in de landbouw, om 'het leven waar te nemen en te verzorgen'. Als vervolg op deze uitgave - vanaf de presentatie op de BioBeurs - organiseren Toekomstboeren en BD-Vereniging verschillende LANDmarkten waar jonge en oude boeren elkaar ontmoeten om reële mogelijkheden voor nieuwe bedrijven te scheppen. Dat is een vraag naar lef, moed en creativiteit om door te zetten. En een vraag om vanaf jouw plek - als gevestigde boer, ambtenaar, burger - vanuit jouw werk nieuwe mogelijkheden te ontdekken. Een vraag aan iedereen, omdat we het samen kunnen. <

De eerste
LANDmarkten
19 en 27 februari 2016

zie: bdvereniging.nl/ruimte

Doe je mee?

'Kijk samen naar mogelijkheden, dat geeft ons de toekomst!'

Christiaan Feickens (27) werkt sinds 2010 op Zonnegoed. In de omgeving van Ens, in de Noordoostpolder, ligt dit biologisch-dynamische akkerbouwbedrijf van Joost van Strien. Op 92 hectare zavelgrond worden gemiddeld twaalf verschillende gewassen geteeld. Christiaan begon er als stagiair, ging er in loondienst en pachtte later een stukje land voor eigen gebruik. De halve hectare waar hij mee begon groeide uit tot vijf hectare. Mogelijk gaan Christiaan en Joost in de toekomst het bedrijf samen runnen. *Tekst: Sterre Uiterwijk, Linda Groot Nibbelink, Esther Hofkamp, Zita van Steijn en Elske Hageraats / Foto rechts: Bodemboeren*

Christiaan heeft van huis uit geen agrarische achtergrond. Hij begon vanuit de vrijeschool met een stage op een veehouderijbedrijf. Daar werd hij enthousiast voor de landbouw. Hij volgde de voltijdopleiding biologisch-dynamische landbouw aan Warmonderhof, waar hij in aanraking kwam met groenteteelt. "Het ritme en de seizoenen, dat sprak me heel erg aan. Zo ook het produceren van een mooi en gezond product. Ik voel me goed bij het buitenleven, de afwisseling, het fysieke werk, het verzorgen van de gewassen en de vrijheid." Een huisgenoot liep stage bij Zonnegoed en was daar euforisch over. Christiaan volgde zijn voorbeeld, werkte er een half jaar en dat beviel goed. "De aandacht waarmee Joost zijn bedrijf voert is inspirerend. Het bedrijf is biologisch-dynamisch. Er wordt veel compost gestrooid en er worden kiezel- en hoornmestpreparaten gebruikt. Er worden teeltplannen gemaakt waarbij de bodem de tijd krijgt om te herstellen. Een gezonde bodem is alles, het is je basis."

Na zijn stage en een tijd in loondienst bij Joost, was Christiaan toe aan meer uitdaging en zelfstandigheid, maar zelf land kopen in Nederland was geen optie. "Ik had niet de financiële middelen om eigen land te kopen. Mijn ouders hebben geen agrarische achtergrond, dus hebben ze ook geen bedrijf van een paar miljoen dat garant kan staan. Joost gaf mij de mogelijkheid om toch voor mezelf te gaan werken. Ik pacht nu een stuk land, dat rouleert in de vruchtwisseling van Zonnegoed. Het idee kwam vooral van Joost. Dat is puur *goodwill*. Met groenteteelt kan hij meer verdienen dan met het verpachten van land."

Nu Christiaan de verantwoordelijkheid heeft over zijn eigen teelt van pastinaak en wortelpeterselie leert hij nog meer van het boerenwerk. Hij heeft nu een eigen netwerk, maakt afspraken met zijn afnemers en moet vaker beslissingen nemen. "In het begin was het spannend. Wat is het optimale moment om pastinaak te rooien? Hoe

lang kan je het bewaren? Pastinaak was een nieuw gewas binnen het bedrijf, dus Joost had er ook weinig kennis van. Zo leer je veel en groeit je verantwoordelijkheidsgevoel. Aan de andere kant voelt het ook veilig. Joost loopt hier rond, die kan ik altijd vragen stellen en ik kan zijn machines huren. Na Warmonderhof is het heel fijn om mee te draaien met een boer, het is een mooie stap naar zelfstandigheid. Daarnaast kan het een mooie tussenstap zijn mocht je met elkaar in maatschap willen gaan. De boer kan zo van dichtbij kennismaken met zijn eventuele toekomstige compagnon."

Christiaan is ervan overtuigd dat veel biologische boeren bereid zijn om beginnende boeren op eenzelfde manier een mogelijkheid te bieden. "Iedereen is een beetje zoekend in deze tijd: hoe krijgen we nieuwe boeren aan het werk?" Welke tips wil Christiaan meegeven aan toekomstige boeren? "Durf stappen te nemen, wees niet bang om vooruit te gaan. Je kan falen, maar je komt er ook altijd weer uit." En zijn boodschap aan huidige boeren: "Kijk samen naar mogelijkheden, dat geeft ons de toekomst."

JOOST VAN STRIEN.

BIEDT RUIMTE OP ZONNEGOED:

"IK ZAG DAT CHRISTIAAN DE AMBITIE HAD EN HEEFT OM ZELFSTANDIG TE WERKEN. HET IS MIJN FILOSOFIE OM ERAAN BIJ TE DRAGEN DAT MENSEN HUN KWALITEITEN KUNNEN BENUTTEN. EN VOOR MIJN BEDRIJF IS HET OOK GOED. MISSCHIEF KAN HIJ OP EEN GEGEVEN MOMENT IN ONZE MAATSCHAP STAPPEN. HIJ WEEET NU WAT HET IS OM VOOR EIGEN REKENING EN RISICO TE WERKEN; DAT PRAAT VEEL MAKKELIJKER. IK BEGELEID OOK HET LONK-PROJECT VAN WARMONDERHOF: JONGE BOEREN OEFENEN EEN JAAR ALS ZELFSTANDIG ONDERNEMER. DAT IS LEUK OM TE DOEN EN HET HOORT OOK BIJ DE ONTWIKKELING EN DE DUURZAAMHEID VAN DE SECTOR."

J A C O B   B E E K E R

Boer en boerin zonder boerderij

Aan Jersey-stierkalfjes zit zo weinig vlees, dat ze normaalgesproken kort na hun geboorte als slachtafval worden afgevoerd. "Dat moet anders!", dachten Jacob Beeker (41) en Linda Heemskerk (36). Al hadden ze geen land, ze besloten de stieren groot te brengen en het vlees te vermarkten.

Tekst: Caren Krul en Ellen Winkel / Foto's: Jacob Beeker

Daar staan we dan, voor de deur van een 'gewoon' rijtjeshuis, met onze zelfgebakken taart. We gingen toch een boer interviewen? Maar Jacob en Linda hebben nog geen boerderij. Hun vier koeien en zestig stiertjes lopen 10 kilometer verderop op weilanden van Het Utrechts Landschap en van Landgoed Vollenhoven in De Bilt. Het prachtige kwaliteitsvlees verkopen ze aan restaurants, natuurvoedingswinkels en via crowdfunding aan particulieren.

Jacob vertelt in de woonkamer: "Ik had iets met dieren, al van jongs af aan. En trekker rijden vond ik ook mooi. Daarom ging ik naar de gangbare middelbare en vervolgens hogere landbouwschool, al hadden we thuis geen boerderij. Ik heb stage gelopen bij Jan Dirk van de Voort (van de inmiddels beroemde Remeker kaas). In die tijd was dat nog een gangbaar melkveebedrijf, wel al met de kleine Jersey koeien."

Na zijn opleiding werkt Jacob acht jaar in de automatisering. "Het was een goede baan, maar ik werd er slap van. Het kriebelde: ik wilde boer worden." Bijna had hij met Linda een boerderij in Frankrijk overgenomen, maar uiteindelijk besluiten ze in Nederland te blijven. Ook Linda gaat stage lopen bij Jan Dirk en Irene van de Voort. Dat is in de tijd dat de stierenpremie eraf gaat. Jersey stiertjes zijn klein, niemand wil die magere scharminkels hebben. Met ontzetting en ongeloof komt Linda thuis: als ze willen, kunnen ze gaan 'boeren' in Nederland met stiertjes die ze van Remeker voor niks kunnen krijgen!

In 2011 besluiten Jacob en Linda er werk van te maken. Ze gaan op zoek naar land en afzet. Een aantal stierkalfjes brengen ze onder bij zorgboerderijen. Bij een bijeenkomst in Amersfoort neemt Jacob een kalf mee de zaal in. "Je moet soms iets gekks verzinnen om aandacht te krijgen." De ludieke actie levert niet alleen vleesafnemers op, maar ook vier hectare braakliggende grond van de gemeente Amersfoort, ooit bedoeld voor woningbouw. Linda: "Je krijgt de grond dan wel voor niets, maar vergeet niet dat je hoge kosten hebt aan een goede omheining (ook om de honden buiten te houden) en dat je veel tijd kwijt bent aan voorlichting aan omwonenden en aan heen en weer reizen."

Jacob weet dat Landgoed Vollenhoven groentepakketten aanbiedt en belt met de vraag of ze ook vleespakketten willen verkopen. "Vlees wilden ze niet, maar ze bleken wel land over te hebben. We mochten een paar stiertjes in het weiland voor het grote huis laten lopen." De mooie Jersey kalveren trekken de aandacht. Jacob zorgt goed voor het landgoed door bijvoorbeeld de paden niet kapot te rijden en de afrastering goed bij te houden. Bij evenementen op het landgoed maait hij netjes een stuk wei als parkeerplaats. Zo wint hij vertrouwen en krijgt het aanbod om alle 23 hectare van het landgoed te pachten voor gemiddeld 125 euro per hectare, deels natuurland. Linda vertelt: "Laatst hebben we een deel van de wei niet gemaaid, omdat er nog reekalfjes zaten. Ook onze kalfjes verstopten zich graag in het lange gras. Niet maaien betekent minder grasopbrengst, maar we kiezen voor de natuur."

Ze krijgen een goede naam en daar rolt een pachtcontract met Het Utrechts Landschap uit: tien hectare natuurgrond voor nabewei- ding (€25 per ha, beschikbaar van sept t/m april). Een boswachter van een ander gebied heeft aangegeven ook grond beschikbaar te willen stellen zodra die vrijkomt. Komen deze lappen grond zomaar aangewaaid? Nee, het heeft wel degelijk een lange adem gekost. "Je moet netwerken en aan iedereen laten weten dat je grond zoekt. Na 1 of 2 jaar komt er dan wel wat."

Maar uiteindelijk willen ook deze boer en boerin graag met hun kinderen op een boerderij wonen, dichtbij hun vee. En dat is nog wel een uitdaging. "Er stoppen veel boeren, maar vaak wordt het land aan de burens verkocht en blijft de boer zelf in de boerderij wonen." En als er een locatie beschikbaar is, hikken Jacob en Linda tegen de financiering aan. Triodos Bank wil hen geen lening geven. Jacob: "Banken denken vanuit maatstaven voor standaard landbouwbedrijven. Maar wij hebben geen vleesvee en ook geen melkvee; we maken vleesvee van melkvee. We hopen op korte termijn een andere bank mee te krijgen, want we hebben een goed plan. Enkele particulieren willen ons ook geld lenen." Linda: "De waarde van ons bedrijf zit niet in de dieren, maar in ons concept, waarmee we iedereen recht in de ogen kunnen kijken."

'Durf de eerste stap te zetten,
de volgende zullen wel volgen'

JOKE ENSING EN SIERD DEINUM.

HIELPEN JONGE BOEREN OP WEG:

"WIJ KENDEN SYTSE EN TIERTSJE AL LANG EN GOED TOEN ZIJ ONS VROEGEN OF WE ZE WILDEN HELPEN BIJ HUN STAP NAAR EEN EIGEN BEDRIJF. DE SAMENWERKING GINGEN WE AAN OP BASIS VAN VERTROUWEN EN ENTHOUSIASME. EEN BELANGRIJKE REDEN WAS OOK DAT WE ZE GUNDEN OM ZELF HET ONDERNEMERSCHAP AAN TE GAAN. MAAR JE BENT NIET ZOMAAR ONDERNEMER. HET IS MOOI OM ZE TE KUNNEN BEGELEIDEN IN HUN GROEI NAAR ZELFSTANDIGHEID. DAT IS EEN WISSELWERKING. WE KUNNEN ONS AAN ELKAAR SPIEGELEN." "BEHALVE BOER ZIJN WE OOK MENS. WE HEBBEN MET Z'N ALLEN EEN VERANTWOORDELIJKHEID, WIJ KUNNEN ALS CONSUMENT DE AARDE SCHOON ETEN. HOE MOOI IS HET DAT ER NU NÓG EEN BIOLOGISCH BEDRIJF BIJ IS, MET EEN EIGEN, JONG NETWERK. ZO KUNNEN WE ALS EEN STEEN IN EEN VIJVER LATEN ZIEN DAT JE WERKELIJK VERSCHIL KAN MAKEN."

Sytse Gerritsma (30) en Tiertse Smink (29) zijn samen met echt-paar Sierd Deinum en Joke Ensing onderdeel van een maatschap. Een maatschap van twee BD-melkveebedrijven op 12 kilometer van elkaar, waarbij ieder stel een eigen boerderij runt. Deze constructie is door hen zelf bedacht, om het jonge echtpaar de kans te geven voor zichzelf te beginnen, met alle steun van het ervaren echtpaar. De vierkoppige maatschap begon heel close en is bedoeld om na tien jaar uit elkaar te gaan. *Tekst: Klarien Klingen en Eduard Visscher / Foto's: Annelijn Steenbruggen*

Hoe is het zo gekomen?

Sytse en Tiertsje: "Ruim acht jaar geleden is het plan ontstaan. Samen met Sierd en Joke zijn we toen in maatschap gegaan en hebben we een plan geschreven voor ons bedrijf: een maatschap voor tien jaar. Het bedrijf van Sierd en Joke in Sondel bleef bestaan en er werden een bedrijf en land in Elahuizen bij gekocht, daar gingen wij naartoe. We begonnen met 28 hectare. Inmiddels hebben we 60 hectare in gebruik, een combinatie van eigendom, natuurland en huurland. De samenwerking maakte het mogelijk om geld te lenen bij de bank om van start te gaan. Doelstelling is het ontwikkelen van een zelfstandige onderneming en een gezond bedrijf dat op eigen benen kan staan. Het lijkt allemaal volgens plan te verlopen. Toen we van start gingen waren we begin 20, toen was de intensievere samenwerking voor ons heel fijn. Nu groeien we er naartoe om uit elkaar te gaan. En dat is goed."

Was het niet spannend om een boerderij te starten als jong stel?

"We hebben daarbij veel steun gehad van Joke en Sierd. Zij hadden vertrouwen in het plan. En dan was er ook nog de bank, die vrij kritisch is, die er vertrouwen in had. Dat doet wel iets met je, dat geeft ook vertrouwen. We hadden al jong een grote verantwoordelijkheid. Maar dat levert ook vrijheid op. We leren ontzettend veel van het zelfstandig ondernemer zijn en zijn supertrots op ons eigen bedrijf."

Welke rol speelden Sierd en Joke?

"Het plan voor de maatschap is samen met Sierd en Joke ontstaan en gegroeid. In praktisch opzicht staan zij met hun bedrijf garant voor ons. Ze hebben natuurlijk ook ontzettend veel ervaring. Dat is altijd heel waardevol geweest. Bijvoorbeeld in de contacten met de bank of melkfabriek. Maar vooral ook de ervaring als boer, bij vragen over de koeien, het landgebruik en het oogsten. Als we met iets bezig zijn en we komen er niet goed uit, zoeken we hen op. Sierd en Joke hebben ons ontzettend geprikkeld, zijn altijd positief en geven ons ruimte. Ze hebben ons geleerd

onze eigen keuzes te maken, om te voelen wat belangrijk is. En gestimuleerd om groei aan te gaan en zelfstandig te worden. Daar zijn wij hen erg dankbaar voor. We zeggen weleens tegen elkaar, we hadden op geen enkele andere manier zoveel kunnen leren. Zowel op bedrijfsniveau als persoonlijk vlak."

De twee maken een daadkrachtige indruk. Met hun nuchtere en praktische houding dienen zij andere jongeren als inspiratie: zelfs als jonge boer een melkveehouderij beginnen blijkt mogelijk.

Hebben jullie nog tips voor nieuwe boeren?

"Zorg dat je je omringt met positieve mensen die je verder kunnen helpen en deel je wens. Wees creatief en denk in mogelijkheden. Maak een goed bedrijfsplan voor een duurzaam, houdbaar en toekomstgericht bedrijf en er zullen mensen zijn die je met middelen willen helpen. En durf de eerste stap te zetten, de volgende zullen wel volgen."

'Die meiden zochten een stukje land en wij hadden land genoeg'

Met een hele club Warmonderhofers worden we door André Jurrius (40) meegenomen op de platte kar. Dat heeft hij wel vaker gedaan, mensen mee het land op nemen. Hij vertelt hoe hij hier is neergestreken: "Eigenlijk wilden we in het buitenland beginnen. Via allerlei omzwervingen, in Canada en als assistent-bedrijfsleider op het grootste gangbare akkerbouwbedrijf van Nederland, kwamen we hier terecht, min of meer toevallig vlak naast mijn geboortegrond." *Tekst: Klarie Kligen, Romée Marchand / Foto pompoen: Dick Boschloo*

De Linge Hof is een biologisch akkerbouwbedrijf, waar op ongeveer 100 hectare meer dan dertien gewassen worden verbouwd. Een bijzonder onderdeel van de vruchtwisseling is Tuinderij De Stroom, ook wel 'de groentemeiden' genoemd. Drie dames pachten drie hectare land van André. Elk jaar verhuizen ze de tuinderij. Het is een bijzonder gezicht om tussen de enorme kuubskisten en big bags met oogst van De Linge Hof ook kleine kistjes, groentetassen en zelfs losse groenten te koop te zien in het winkeltje.

André wil ondanks de schaal van zijn akkerbouwbedrijf liefst zoveel mogelijk lokaal afzetten. "Mijn lokale afzet is eigenlijk geheel geregeld via de tuinderij. Zij pakken de producten uit de schuur, ik heb er geen omkijken naar." Maar de belangrijkste reden om samen te werken is de gezelligheid. "In het begin was het hier redelijk eenzaam als biologisch producent, ik zocht wat steun. Die meiden zochten een stukje land en wij hadden land genoeg. Dat was 1+1=3, gewoon

doen. Samenwerken. Volgens mij worden we er alleen maar sterker van." In eerste instantie zaten de groentemeiden niet op het bedrijf, maar gebruikten ze alleen land van de boerderij. Toen de schuur klaar was, is al snel besloten dat ze erbij mochten komen.

Iemand vraagt of André ook bloemrijke randen heeft op zijn bedrijf. "Wil je natuurlijke vegetatie zien?" Lachend neemt hij ons mee naar het stuk van de groentemeiden. "Heeft het samenwerken ook nadelen? Ja, soms wel. Je kunt elkaar ook in de weg zitten. De tuinderij maakt over het algemeen meer onkruid dan wij akkerbouwmatig doen, dus er komt altijd wel een beetje 'verleden' naar boven. Maar dat is het mij wel waard. Het samenwerken zorgt ervoor dat je bedrijfsvoering makkelijker loopt. Als zij een keer iets hebben ben ik er voor hen, en andersom. En als je koffie gaat drinken heb je een ruimte vol mensen. Anders zit je daar maar in je eentje op een leeg stel banken."

'De mens dient zichzelf
te maken tot een
integraal bestanddeel
van de ecologie'

Tijdens hun deeltijdopleiding aan Warmonderhof ontmoeten Fenna van der Hagen (29) en Martijn Meijers (28) elkaar voor het eerst. Dochtertje Mia komt ter wereld op het moment dat de droom van haar ouders werkelijkheid wordt, op een landgoed van 50 hectare met kasteel in hartje Zevenaar, dat stamt uit de 14e eeuw. Hier nemen ze de tuinderij over en start hun groene avontuur. *Tekst: Mali Boomkens / Foto's: Mali Boomkens en Dick Boschloo*

Het is maart 2014. De lente breekt aan. Als de toenmalige tuinders van Huis Sevenaer vlak voor de start van het groeiseizoen besluiten te vertrekken, komt er plotseling een plek vrij voor nieuwe ondernemers. De stichting, die het landgoed beheert naar het gedachtegoed van Jonkheer Hubert van Nispen (1919-2012), is hard op zoek naar iemand die vanuit een gedeelde visie het werk in de tuinderij wil oppakken. Via via bereikt dit nieuws Martijn en Fenna, die dan nog niet eens echt serieus naar land aan het zoeken zijn.

Integrale teeltmethode

We reizen terug naar eind jaren '50. De naoorlogse mentaliteit in de landbouw wordt sterk getekend door modernisering en intensivering, gepaard gaand met overmatig gebruik van kunstmest en chemische bestrijdingsmiddelen. Jonkheer van Nispen gaat hier volop in mee, tot hij zijn koeien en akkerbouwgewassen ziek ziet worden. Hij wil zijn vermoeden dat hijzelf de boosdoener is testen en begint groenten te telen zonder chemische of organische bestrijdingsmiddelen en uitsluitend gebruikmakend van natuurlijke mest. Uit dit succesvolle experiment rolt zijn 'integrale teeltmethode'. Zijn tijd ver vooruit, benadrukt Van Nispen in een manuscript uit 1971: "[de mens] dient zichzelf te maken tot een integraal bestanddeel van de ecologie. Door actief het goede te bedrijven, zal hij het kwade terugdringen tot iets, dat slechts potentieel aanwezig is." De Gemeente Zevenaar en haar inwoners denken hier anders over. Zij zijn meer dan geïnteresseerd in het omvormen van grote delen van Landgoed Huis Sevenaer naar in-

dustrie en woningbouw. De Jonkheer raakt verwickeld in vele rechtszaken. Hij voert een levenslange strijd om zijn landgoed te behouden als gemengd bedrijf, waar hij zijn integrale landbouwmethode kan doorontwikkelen. De consument toont als enige partij interesse in zijn onbespoten groenten. Al snel groeit zijn afzet uit tot nationale schaal.

De Jonkheer levert zijn strijd niet geheel alleen. Het Canadese meisje Joyce voegt zich zo'n 50 jaar geleden aan zijn zijde, tot op de dag van vandaag toegewijd aan de vleeskoeien en nu de enige bewoonster van het kasteel. Zij weet als geen ander waar de Jonkheer voor vocht. Samen richtten ze de stichting op. Martijn: "Eigenlijk om het landgoed onsterfelijk te maken. Het basisgedachtegoed van de Jonkheer was dat het landgoed een gemengd bedrijf moet blijven, met tuinbouw, akkerbouw en veeteelt." Een belangrijk gegeven daarbij is dat de tuinderij er niet is om geld in het laatje te brengen voor het landgoed. "Het is belangrijk dat er geld wordt verdiend, want het landgoed moet zichzelf bedruipen. Maar in de eerste plaats, het allerbelangrijkste is dat er landbouw bedreven wordt."

Toegang tot land

Martijn en Fenna kunnen zich hier goed in vinden. Een zeer uitgebreid kennismakingsproces, waarin beide partijen worden bijgestaan door accountants, resulteert in een interessante samenwerkingsconstructie met het landgoed. Martijn: "Het is best een ingewikkelde constructie. Waar het op neerkomt, is dat wij geen pacht betalen of huur voor de

gebouwen die we gebruiken. In plaats daarvan dragen we de helft van de winst af. Dat is winst nadat er een aantal kosten af zijn en ook nadat ons inkomen gereserveerd is. Ons inkomen hebben we nu heel laag ingeschaald. We verdienen weinig omdat we net zijn begonnen, dus blijft er nu niets over voor de stichting. Het is de bedoeling dat dat gaat veranderen. We gaan dan dus een deel van de winst afstaan, maar ons inkomen gaat

ook omhoog. Dit zijn gegevens die niet zijn vastgesteld, maar de evaluatiemomenten waarop we samen bepalen 'wat is redelijk?', die zijn wel vastgelegd. Er wordt jaarlijks gekeken naar de jaarrekening en hoe die opgeemaakt moet worden." De tuinderij is een VOF met drie vennoten: Martijn, Fenna en de stichting. De stichting kan ook effectief invloed uitoefenen op de bedrijfsvoering. Dat betekent dat bijvoorbeeld bij grote aankopen

eerst met elkaar overlegd moet worden en alledrie de vennoten het met elkaar eens moeten zijn. Al leveren ze hiermee ondernemingsvrijheid in, volgens Martijn is dit "een constructie, die het voor ons mogelijk maakt om hier te starten zonder dat we een groot ondernemingsrisico hebben."

Op zoek naar identiteit

Op 1,7 hectare telen Martijn en Fenna nu ongeveer 60 verschillende soorten groente, met een afzet van 30 groentepakketten, voornamelijk in Lent, en losse verkoop aan het landgoedrestaurant en op de biologische markt in Nijmegen, met zo'n 150 vaste klanten. Het aankomende seizoen zal hun afzet zich uitbreiden naar een natuurvoedingswinkel met drie locaties. Bewoners in Zevenaar lijken nog steeds niet te springen om een biologisch groentepakket van de tuinderij. Misschien komt het door het verleden dat nog als een zwarte sluier over het landgoed heen ligt. Het is heel gesloten en een tikkeltje mysterieus. Tijdens de eerste open dag was er wel een enorme opkomst. "Als er dan ergens een tipje van de sluier wordt opgelicht, komt iedereen wel even kijken." Het heeft waarschijnlijk tijd nodig. Martijn en Fenna zijn zich de plek zelf ook nog eigen aan het maken. Wie ben je en hoe profileer je dit naar buiten toe als je nog maar net je eigen bedrijf hebt opgestart, op een plek waar je onderdeel uitmaakt van een groter geheel? Martijn: "Voor mij is de wens naar zelfbeschikking en zelfvoorzienendheid altijd aanwezig geweest." Fenna: "Wat is de essentie voor mij? Het is een beetje het ideaalbeeld van vroeger dat je al je energie in één plek stopt. Boerderij en gezinsleven. Dat je daar, in je werk, één geheel van maakt." Het is nog zoeken, maar ieder op hun eigen manier en tempo vinden Martijn en Fenna hun integrale plekje in de ecologie, op het land, in de stad, tussen de dieren, in het bos en binnen hun eigen gezin.

Ruimte geven,

Tekst: Luc Ambagts

In een kleine zaal deed ik samen met meer dan vijftig andere mensen pogingen vrij en vloeiend te dansen. Keer op keer stakte het omdat ik tegen een ander dreigde te botsen. Zoveel mensen waren er andere keren nooit. De sfeer in de zaal werd langzaam gekleurd door een lichte irritatie. "Voor wie het te vol vindt: tussen de mensen is altijd nog plek," zei Willers, de danslerares. Dat bleken toverwoorden. Door me te richten op de openingen in plaats van op de plek 'waar al iemand in de weg stond', kwam er veel meer ruimte. Een bijna-botsing werd een korte ontmoeting met iemand die naar dezelfde ruimte op weg was. De sfeer kleurde bij naar vrijheid en plezier. Die gebeurtenis was voor mij een overtuigende ervaring van het creëren van ruimte. "Daar moet iets mee te doen zijn," dacht ik.

Ik ging op zoek naar nog een andere ervaring en vond mezelf terug voor de deur van een kraakpand waar ik via via gekomen was om te vragen naar woonruimte. De jongen die opendeed, Christian, knikte nadat ik mijn vraag had gesteld en mompelde: "Dat zal hier wel gaan." Hij liet me binnen. Via het raam van de keuken klommen we op een platje en daarna door een ander raam bij de burens binnen. Met een zaklantaarn scheen hij naar het ingezakte plafond. Beneden was het droog. Elektriciteit kon ik wel via hem krijgen, water ook. In dit kraakpand probeerde ik er een paar weken iets van te maken, toen gaf ik het op. Maar met Christian trok ik nog jaren op. In zijn soepcafé verbaasde ik me keer op keer over zijn onbevangen gastvrijheid. Of het nu verdwaalde zakenmensen waren, die als het ware per ongeluk binnenkwamen, of een dronken dakloze, hij heette iedereen welkom. Wie er ook kwam, hij stelde ze met zijn vanzelfsprekende ontvangst op hun gemak.

"Oké, vragen helpt dus," concludeer ik als ik deze laatste ervaring overdenk. "En met mensen die onbevangen naar je vraag luisteren heb je de meeste kans op succes." Bij het verhaal van Floris en Judith en hun boomkwekerij (pag 20) is het verfrissend te ontdekken hoe zij hun vraag naar land combineren met dienstverlening aan hun klanten. Alsof het terloopse van hun vraag onbevangenheid creëert bij de mensen aan wie ze hem stellen. Tuinderij De Stroom vindt plek 'tussen' de andere slagen in de vruchtwisseling van akkerbouwbedrijf De Lingehof (pag 12). Want ergens 'tussenin' is ook altijd nog plek.

Vaak levert het terugkijken naar eigen ervaringen een verhelderend inzicht op. Of een ontdekking van een mogelijk te nemen volgende stap die je zelf zou kunnen zetten. Zeker als je je eigen mogelijkheden wilt onderzoeken. "Waar kan ik iets bijdragen aan het creëren van plekken waar jonge mensen in de landbouw kunnen werken, het liefst met eigen verantwoordelijkheid, in een 'eigen' bedrijf?" Dan helpt het vaak beter te zoeken naar aanknopingspunten in je eigen ervaring dan eindeloos te discussiëren en te redeneren over wat er zou moeten veranderen in de samenleving, in de maatschappij. "Be the change you want to see in the world."

Ik onderbreek mijn werk voor een wandeling met mijn vriendin. Dat is een mooie gelegenheid om haar over deze zoektocht te vertellen. Vanaf de eerste zin die ik uitspreek voel ik dat het vraagstuk zich verder opent. Ik praat met Suzanne en zij luistert. Er gebeurt een klein wonder. De situatie zelf valt samen met de oplossing: we zijn met zijn tweeën aan het werk. Willers had gezegd te letten op de ruimte tussen de mensen. Dan ben je met meer dan een. Ruimte geven of ruimte nemen betekent dat je je in een sociale verhouding begeeft. Je stelt je afhankelijk op. En dan gebeurt er meer dan je in je eentje voor elkaar kan krijgen.

ruimte nemen

Een oudere boer zoekt een compagnon. Hij doet nog een kleine hectare groenteteelt, maar er is plek voor meer. "Hier zou iemand iets op kunnen zetten," zegt hij, "ik ga dat zelf niet meer doen." De ruimte is er, vakkennis, begeleiding is ook mogelijk. Maar je moet je tot elkaar willen verhouden en ook tot de eigenaar van de grond. Ik luister naar hem en voel de mogelijkheden en de beperkingen. En ik voel de hamvraag: "Wil ik dat met hem aangaan?"

De vraag naar ruimte is dus ook een vraag naar samenwerking. Dat is een vraag naar nog hele andere ervaringen. Ik stelde ooit een schuur ter beschikking van een groep mensen die oud gereedschap opknapte voor projecten in ontwikkelingslanden. Als opbergruimte wilden ze een stellage met planken timmeren. Toen ze me lieten zien hoe ze dat wilden gaan doen, schrok ik: lelijk en onhandig. Tegelijkertijd besepte ik dat ik zelf die stellage niet zou gaan timmeren en eigenlijk ook niet zelf zou gebruiken. Daardoor lukte het me mijn 'verstandige' commentaar voor me te houden. In no time waren ze klaar. Het werd een les die ik nooit zou vergeten: als je iets samen doet, wordt het resultaat anders dan wanneer je het alleen doet. Dat 'andere' kan een verbetering zijn of niet, het is altijd een uitbreiding van wat er gebeuren zou als je alleen was blijven werken. Dat is misschien wel het belangrijkste. Als we de manier waarop de landbouw werkt willen veranderen, als we betere voeding willen, als we onze leefomgeving beter willen beheren, dan is het zinnig daar meer mensen bij te betrekken.

Bij een al bestaand bedrijf als zelfstandige een stuk land gebruiken. Onderdeel worden van een landgoed. Nestelen in een multifunctioneel bedrijf. Je land verspreid hebben over kleine stukjes bij particulieren. Een boer die met zijn bedrijf garant staat voor een lening. Een groep burgers die een tuinder zoekt bij wie zij hun groenten kunnen betrekken. Die initiatieven laten zien dat gemeenschappen van mensen, nieuwe en gevestigde bedrijven, elkaar kunnen versterken. Samenwerken loont.

'Je zal je droomboerderij maar op Funda

Een puzzelend boer, dat is Sander Kerkhoffs (35) van sAnders Hof in Etten: "Je moet puzzelen en rekenen tot je een landbouwworm hebt gevonden die reëel is en bij je past. En in je achterhoofd ga je er natuurlijk helemaal voor." Inmiddels heeft hij 25 zeugen rondlopen op een 6,5 hectare tellende boerderij. *Tekst: Caren Krul / Foto's: Sander Kerkhoffs*

"Mijn moeder komt hier vandaan. De familie heeft een melkveehouderij met varkens erbij. Ik kwam hier vaak in de vakantie en wilde

wel boer worden." Maar Sanders moeder heeft geen boerderij en geen grond. Bij de familie mag Sander twintig uur in de week koeien melken. Daarnaast werkt hij voor het NAJK (Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt). Toch wil hij graag fulltime boer worden, weet hij na een paar jaar. Na wat puzzelen en rekenen komt Sander bij varkens uit. Van jongs af aan vraagt hij zich af waarom varkens niet buiten gehouden kunnen worden. "Een varken steekt graag zijn neus in de grond. En als beginnend boer hoef je dan geen stal te bouwen, waardoor je startkapitaal aanzienlijk lager kan zijn."

Sander mag 2 hectare grond gebruiken van zijn familie, tegen een reële huurprijs, voor een echt levensvatbaar bedrijf. Op 1 mei 2012 zegt hij zijn baan bij het NAJK op en

begint met één drachtige zeug en de vijf gelten die daaruit voortkomen. Al vrij snel komt Bennie de beer erbij om te kunnen uitbreiden. De jongens van Brandt & Levie, hippe worstenmakers uit Amsterdam, vragen Sander of hij het vlees kan leveren. Dat wil Sander wel! Dus koopt hij er zes Topigs zeugen bij. Hij bouwt hutten op het land en laat de zeugen rouleren, zodat ze telkens vers gras tot hun beschikking hebben. Dit drukt de kosten en is goed voor de smaak van het vlees. Zijn land wordt echter te klein en de familie wil het graag terug voor hun koeien.

Op een dag rijdt Sander een rondje in de omgeving en komt een boerderij tegen met een bordje 'te koop' in de tuin. De boerderij staat op het reguliere Funda. Niet op Funda Landelijk, waar Sander dagelijks op

a tegenkomen!

kijkt. Een boer die stopt, biedt zijn land vaak eerst aan aan de buurman. De buurman zal waarschijnlijk de hoogste prijs betalen, want wie wil nou niet zijn kavel vergroten? De boerderij, zonder land, is dan geschikt voor stadsmensen die op het platteland willen gaan wonen en wordt op Funda gezet. Kom er als beginnend boer dus maar eens achter waar grond te koop is. Gelukkig is Sander er op tijd bij.

Maar hij is er nog niet, het kost namelijk nogal wat. Dus gaat Sander weer eens puzzelen. Triodos Bank vraagt een hoog rentepercentage. Rabobank ziet het niet zitten. ABN AMRO wil wel instappen voor een lagere rente dan Triodos Bank, maar vraagt een deel eigen vermogen. Sander kan geld lenen bij familie en bekenden voor hetzelfde

rentepercentage dat ABN AMRO vraagt. Het gaat dan uiteraard om een achtergestelde lening, dus als het misgaat vangt ABN AMRO eerst. Maar familie en vrienden lopen weinig risico, aangezien de grond zijn waarde wel zal behouden. In juli 2014 krijgen Sander en zijn vriendin de sleutel van hun eigen boerderij met 6,5 hectare grond (€50.000/ha). Er moet dan wel opgeschaald worden van 12 naar 25 zeugen, blijkt uit de puzzel van Sander.

Brandt & Levie neemt nu 75% van de varkens af. Daarnaast verkoopt Sander vlees aan een webwinkel die vleespakketten aanbiedt. Ook laat hij ons zijn winkeltje aan huis zien: een vrolijke caravan waarop een varken in de wei is geschilderd. Wat zien de

bourgondische braadworsten er heerlijk uit, we kopen er gelijk een paar. In de toekomst zou Sander het winkeltje graag uitbreiden. Meer varkens ziet hij voorlopig niet zitten. "Met 25 zeugen is het qua arbeid te behapen." Hij focust zich nu op het drukken van de voerkosten. "We hebben vanochtend een melkveeboer die zijn zuivel verkaast op de koffie gehad. Hij wil misschien wel de wei aan ons kwijt." Sander zou graag ook meer grond willen kopen, om zelf voer te kunnen telen. "Ach, het mooie van boeren is om gewoon tussen de varkens door te lopen en te denken: hoe kunnen we dit of dat nog beter doen."

Een stuk land lenen in ruil voor een boomgaard

Als we aankomen staat Floris Komen (39) boompjes uit te laden uit zijn pick-up truck. "Deze meneer wil de nashipeer. Die ligt onderop." Een aantal klanten staat geduldig te wachten, op hun boompjes en op uitleg. Floris vertelt rustig welke rassen welke eigenschappen hebben en wat ze nog meer willen weten. Soms komt ter sprake dat de klanten mooi buiten wonen of dat ze een stukje land bij hun huis hebben. Dan laat Floris achteloos vallen dat hij nog land zoekt om boompjes op te zetten. Zo komt het dat Floris' natuurlijke bomen nu vijf stukjes land gebruikt op vijf verschillende plekken.

*Tekst: Linda Groot Nibbelink
en Klarien Klingen / Foto's:
eigen en Linda Groot
Nibbelink*

Eén hectare is eigen bezit, die was vroeger van Floris' ouders. Daar begon het mee. Judith Both (37): "Daar hadden we geluk mee. Een boom kweken duurt gewoonlijk drie tot vier jaar. Als je dan land gebruikt waarvoor je moet betalen, is het gewoon niet te doen. Maar Floris had hobbymatig allerlei bomen geplant en geënt. Pas na vijf jaar had hij zoiets van, ik verkoop er links en rechts eens een paar. Nog veel later, toen we al superveel bomen hadden, vroegen we ons af: gaan we dit doen?" Het lijkt haar behoorlijk lastig om *out of the blue* als nieuwe boomkweker te beginnen.

Toch heeft juist Judith een push gegeven aan de professionalisering van *Floris' natuurlijke bomen*. Toen haar contract afliep bij haar vorige baan is ze bewust niet iets nieuws gaan zoeken. "Ik dacht: zolang ik geld blijf verdienen, hebben we niet voldoende stok achter de deur om hier echt werk van te maken." En met resultaat. "Zodra er geen geld meer op mijn rekening kwam, werd Floris een beetje onrustig. Er moest iets gebeuren. Toen zijn we dit serieus op gaan pakken." Ook de aanvragen voor Skal en NAK (nodig om aan bijvoorbeeld gemeentes te kunnen leveren) waren momenten waarop het serieuzere vormen aan begon te nemen. "Vanaf toen werden we veel professioneler. Je maakt dan namelijk ook kosten. 1 Januari 2012 noem ik onze officiële startdatum. Als mensen vragen hoe lang we bestaan, dan is dat de ijkdatum, hoewel we daarvoor al een jaar lang hebben gedraaid. Maar vanaf die datum zijn we professioneel geworden en kwam er elk jaar een stukje bij. Het is een groeiprocess."

Hoe zit het nou met die verschillende lapjes grond? Floris: "Neem bijvoorbeeld ons stukje bij Empel. Daar ging ik bij iemand bomen snoeien, in een sjeke buurt. Er was een paardenweitje achter. Ik zei: 'Je woont hier mooi, met dat paardenweitje.' Hij zei: 'Tja, dat paardenweitje is toch wel een vieze bende. De hele winter staan de paarden in de brandnetels. Er staat een zeecontainer, overall liggen balen stro en er waaien stukken plastic. Dat is eigenlijk niks. De hele buurt ergert zich. Ik had liever zoiets als bij jou, dat is tenminste mooi.'" Toen is afgesproken dat Floris boompjes zou planten op dat stuk grond, zolang de eigenaar aan het wachten was op een bouwvergunning. In eerste instantie is er drie jaar overeengekomen, maar die periode is nu verlengd. "Ik had de bomen heel dicht geplant, met 1 meter tussen de rijen. Ik zou dan één rij rooien en de volgende laten staan. Maar de bomen moeten eigenlijk nog twee jaar doorgroeien. Ik heb gewoon gevraagd of dat kan en ze zijn akkoord gegaan."

Zo is er een systeem ontstaan waarbij mensen een stuk land kunnen lenen aan *Floris' natuurlijke bomen*, in ruil voor een boomgaard. Dit gaat via mondeling contact. Floris: "Je hoort het wel aan mensen. Dan zeggen ze: 'Ik wil boompjes, die moeten daar en daar komen, want ik heb een stukje land gekocht! Of: 'We wonen mooi vrij'. Dan zeg ik altijd: 'We zoeken nog land, in ruil voor een boomgaard.' Dat hebben we ook op onze website gezet. En als mensen boompjes komen kopen, zeg ik: 'Je hoeft ze niet te kopen. Als ik een paar jaar boompjes mag zetten,

krijg je ze.'" Mensen mogen zelf aangeven wat ze willen, in principe zijn alle rassen mogelijk. Als Floris de boompjes rooit, laat hij er een paar staan. "En zolang de bomen er staan, mag je appels plukken, zoveel je wil. Dat vinden mensen mooi, net als de bloesem. Het is gewoon prachtig."

JAN RIETVELD.

PARTICULIER:

"IK HEB FLORIS TOEVALLIG ONTMOET BIJ LANDGOED MARIËNWAERDT. IK HOORDE AAN ZIJN MANIER VAN PRATEN DAT HIJ BIJ ONS UIT DE BUURT KWAM. HIJ BLEEK, NET ALS WIJ, IN DEN DUNGEN TE WONEN. HET KLIKTE DIRECT GOED. HIJ WAS OP ZOEK NAAR GROND EN WIJ HEBBEN DIE OM NIET BESCHIKBAAR GESTELD. HET ENIGE IS DAT IK DE VRIJHEID WIL HEBBEN OM DE GROND WEER TERUG TE KRIJGEN ALS IK DAT WIL. NIET ALLES ZOU OM GELD MOETEN GAAN. HET IS ZO VERZAKELIJK TEGENWOORDIG."

'Ik dacht, ik wil stadsboer worden, dus ging ik het doen'

Gosse Haarsma (34) is stadsboer bij stadstuin Âsum (uitgesproken als het Engelse *awesome*) in Leeuwarden. In 2013 is hij hier een zelfoogsttuin begonnen, midden in een nieuwbouwwijk. Een jaar geleden zijn we hier voor het eerst geweest. Nu ga ik terug om te zien wat er is veranderd. En om te vragen hoe het toen precies is gegaan met de gemeente. *Tekst & Foto's: Anne Carl*

Een groot groen blad, waar met witte letters Âsum op geschreven staat, verwelkomt mij bij de ingang. Daar ben ik weer, precies

een jaar later. De mangalitzta varkens staan op een andere plek. Een vrijwilligster is bezig op de tuin. Het is november. De klei smaakt onder mijn voeten. De natuurspeelplaats tegenover de tuin is leeg, het is te koud en te nat vandaag. Als ik naar de kas loop om Gosse te begroeten, kom ik langs bedden vol aardbeienplanten, grote composthopen en heerlijke wintergroenten. Het staat er allemaal prachtig bij. Vóór mij de mooie tweedehands kas en achter mij de nieuwbouwwijk grenzend aan de tuin. Het is Gosses derde seizoen op Âsum, 1,2 hectare land op een oude terp aan de rand van Leeuwarden.

Een paar jaar geleden ben je met je plan voor een zelfoogsttuin naar de gemeente gestapt. Hoe ging dat?

"Ik had eerst twee jaar ervaring opgedaan bij de Doarpstún Snakkerbuorren, een stadstuin

ten noorden van Leeuwarden. Daar heb ik goede contacten opgedaan, waaronder een vrouw van de Leerschool Permacultuur. De Leerschool kreeg in die tijd een eigen stuk land en had daarvoor contact met iemand bij de gemeente. Toen ik vertelde dat ik een CSA wilde oprichten en ook grond nodig had, nam zij weer contact op met die man, die vervolgens iemand van het projectbureau van de nieuwbouwwijk heeft benaderd."

Hoe lang duurde het proces?

"Het duurde superlang. Ik moest drie maanden wachten en werd helemaal zenuwachtig. Ik dacht er al over om een stuk grond te kraken. En toen kreeg ik een telefoontje van de gemeente: 'Wil je het nog steeds? Kom dan maar even langs.' Ik kreeg dit stuk aangeboden om op te boeren. En het mooie is, de vrouw van het projectbureau heeft

vlak voor haar pensioen nog even de bestemming veranderd naar 'dorpstuin'. Het was een spannend proces en het duurde lang, maar er waren mensen mee bezig die er echt achter stonden en wilden dat het doorging."

Je kende de juiste personen.

"Ja, en dat is omdat ik in Snakkerburen aan het werk ben gegaan. Dan rol je er wel in. Als ik gewoon vanuit huis, zonder iets te kennen of te kunnen had gedacht 'dat wil ik wel', dan was het nooit gelukt. Ik dacht: ik wil stadsboer worden, dus moet ik het alvast gaan doen. Op een gegeven moment ben je het dan ook." Dat is ook de tip die Gosse kreeg toen hij langsging bij Klaas Nijhof van De Nieuwe Ronde, de eerste zelfoogsttuin van Nederland, om te leren van diens ervaringen: "gewoon doen, gewoon beginnen".

Volgens Gosse heeft het werk bij de Doarpstuin meerdere voordelen gebracht. Hij leerde niet alleen de juiste mensen kennen, maar ook het vak. Dat schept vertrouwen bij de gemeente.

"Ik stelde me voor als stadsboer. Ik verdiende er niets mee, het was vrijwilligerswerk, maar ik was fulltime bezig met het vak. Misschien kwam dat betrouwbaarder over dan 'een idee'. Er zijn zoveel ideeën. Ik zei, ik ben zelfstandig ondernemer, het is mijn risico, je hoeft verder niets te doen. Ik hoef geen geld, ik wil alleen een plekje, dan red ik me wel."

En dat was ook zo. Na twee succesvolle seizoenen is zijn ledental nu flink teruggelopen, maar Gosse gaat gewoon door. Nadat de regenwateropvang en een mooi composttoilet zijn gerealiseerd, heeft hij alweer nieuwe plannen voor het komende jaar. Hij schetst

zijn droomtuin: "Naast de kas komt een schuur, zodat de kas weer als kas gebruikt kan worden. Er komen paden, zodat de oogsters en vrijwilligers weten waar ze mogen lopen. En ik wil graag fruitbomen. Soorten die maximaal 2 meter hoog worden, want het moet een open landschap blijven."

Volgend jaar kom ik weer, Gosse. Ik ben benieuwd hoe de tuin er dan bij staat!

Creatief financieren

Ontwikkelingen in continuïteit van duurzame land

Te koop: 23 hectare vruchtbare landbouwgrond. Kosten: 70.000 euro per hectare. Het starten van een middelgroot biologisch-dynamisch groenteteeltbedrijf kost zo 1,6 miljoen. Welke jonge ondernemer kan dat betalen? Gelukkig komen ervaren boeren, frisse starters, grondeigenaren en burgers met slimme oplossingen. Een overzicht. *Tekst: Maria van Boxtel | Foto's: Tuinderij De Es*

Enthousiast, dat word ik als ik ze bij elkaar weet te brengen. Ervaren boeren die hun levenswerk over willen dragen. En nieuwe mensen die boer willen worden. In mijn dagelijkse werk als landbouwadviseur en bestuurder van de BD-Vereniging kom ik ze vaak tegen: ze zoeken een mens voor hun plek, of een plek voor hun plan. Er zijn veel mensen die aan de slag willen in de biologische branche. Warmonderhof, school voor biologisch-dynamische landbouw, trekt dubbele eerste klassen vol enthousiaste leerlingen, en breidt uit met een dependance op Fruittuin van West in Amsterdam, waar de deeltijdopleiding Stadslandbouw wordt gegeven. Overigens komen die nieuwe boeren lang niet allemaal van de boerderij. Als oudste zoon je vader opvolgen, zoals het vroeger ging, is niet meer vanzelfsprekend. Natuurlijk gebeurt het nog, vaak met een lening van de bank om de bedrijfsopname te financieren. Ook starters die niet van de boerderij komen kunnen als 'adoptiekind' een bedrijf overnemen. Nederland heeft gunstige wetgeving op het gebied van bedrijfsopname, waarbij het nauwelijks uitmaakt of een bedrijf wordt doorgegeven aan het eigen kind of aan het kind van een ander. Continuïteit van het bedrijf staat voorop. Wel lastig: je moet

elkaar maar tegenkomen. En samen de stappen doorlopen voor bedrijfsopname. Om kennismaking en matching voor de biologische landbouw te verbeteren, heb ik me, samen met Warmonderhof, de BD-Vereniging en mijn collega's, ingezet voor de oprichting van Landgilde. Met een matchingwebsite vol gerichte advertenties en begeleiding bij overname vertrouwen we erop dat je elkaar beter kan vinden.

Hoe financier je je bedrijf?

Uitdaging blijft de financiering. Wat je verdient met het telen van worteltjes of het melken van koeien staat niet in verhouding tot het vermogen dat je nodig hebt om een landbouwbedrijf te kopen. Landbouwgrond kost al gauw 50.000 tot zelfs 100.000 euro per hectare. Met gebouwen erbij is een boerenbedrijf een miljoeneninvestering, helemaal bij bedrijven van enige omvang. Nieuwe vormen van starten zijn dan nodig. Met bedrijfsopname in stapjes, pacht, starten op een hoekje van een bestaand bedrijf of werken met een grondfonds, waarbij anderen de grond financieren. Deze bundel laat mooie voorbeelden zien van wat er mogelijk is. Gaat het om financiering,

bouw

dan zijn er in Nederland naast bankleningen veel alternatieve vormen ontstaan om grond - en soms ook bedrijfsgebouwen - te financieren. Nieuwe boeren zoeken een investeerder of een groep investeerders, zoals boerderij Veld Et Beek die in Coen van Beuningen een betrokken geldschieter vond. Ervaren boeren verstrekken een lening of staan garant voor een banklening, zoals bij de opstart van Natuurderij Keizersrande van Annette Harberink (pag 32). Startende ondernemers geven natuurgebieden of landgoederen een nieuwe invulling met landbouw, zoals Lennard Duijvestijn op Roggebotstaete, Hidde en Nynke Abels-Pos op Landgoed Tongeren of Louis Dolmans in Park Lingezege. Soms met pachtbetaling, soms ook bijna voor niks, zoals tuinster Suzanne de Veen die met haar vriend nabij Zutphen grond van Natuurmonumenten mag bewerken, omdat ze daarmee de knoflookpad beschermen, een bijzondere amfibie die het meest gebaat is bij losse grond.

Gronden financieren? Doen we zelf!

In heel Europa zie je initiatieven om grond beschikbaar te maken voor bestaande en nieuwe boeren, zodat ze op een duurzame manier kunnen werken aan bodemvruchtbaarheid. Grondfondsen als het Nederlandse BD-Grondbeheer die werken met schenkingen van deelnemers, zodat de grond echt vrij is. Of grondfondsen die werken met leningen of beleggingen van deelnemers, waarbij de boer - beperkt - rendement betaalt via pacht. Op reis naar het mooie Frankrijk op uitnodiging van jonge boeren zag ik succesvolle grote en landelijke grondfondsen die werken met leningen, zoals het Franse Terre de Liens en het Belgische de Landgenoten / Terre en Vue. Nederlandse grondfondsen die werken met beleggingsgeld en leningen zijn kleiner en verbonden aan individuele

PORTIEHOUDERSDINER OP TUINDERIJ DE ES

HET EERSTE 'PORTIEHOUDERSDINER' OP TUINDERIJ DE ES IN HAAREN IS EEN GROOT SUCCES: HEERLIJKE GERECHTEN MET GROENTEN VAN EIGEN BEDRIJF EN EEN GEWELDIGE SFEER AAN DE LANGE TAFELS. BART PIJNENBURG EN DANIELLA DE WINTER HEBBEN HET BEDRIJF IN HAAREN ONLANGS OVERGENOMEN. OM DIT TE FINANCIEREN HEBBEN ZE HET EIGENDOM IN 250 PORTIES VAN €1000,- VERDEELD. DE 'PORTIEHOUDERS' MOGEN KIEZEN HOE ZE HUN RENDEMENT WILLEN ONTVANGEN: IN DE VORM VAN GELD, GROENTE OF EEN DINER. DE OVERGROTE MEERDERHEID KIEST VOOR HET DINER!

boerderijen. Waarom? In Nederland moet een samenwerkingsverband dat veel beleggingsgeld ophaalt werken met de goedkeuring van de Autoriteit Financiële Markten (AFM), een bankvergunning die erg duur is. Bij meerdere boerderijen in je grondfonds zit je al gauw aan het maximumbedrag. Maar Nederlandse initiatiefnemers zijn inventief en innovatief. Is samen moeilijker? Dan doen we het zelf, in een kring om onze eigen boerderij!

Burgers financieren mee

Boeren starten hun eigen, kleinere grondfonds, vaak samen met vaste klanten of een kring van betrokkenen, en kopen zo hun grond vrij. Succesvolle voorbeelden zijn Stichting Avalon, die sinds 1991 met schenkingen de grond van het biologisch-dynamische fruitteeltbedrijf Boomgaard Ter Linde vrijkocht en verpacht en inmiddels uitgebreid met kleinfruitbedrijf de Ring. Landbouwbedrijf de Meander in Brummen en tuinderij de Es in Haaren zijn met een stichting en een combinatie van schenkingen en leningen door betrokken klanten veiliggesteld voor de huidige tuinders en hun opvolgers. Ook ontstaan er nieuwe vormen van crowdfunding, waarbij crowdfunders investeren in grond en rendement krijgen in boerderijproducten. Coöperatie Binnenvelds Goed koopt extra grond voor jonge melkveehouders Lodewijk Pool en Floor de Kanter in Bennekom, deelnemers krijgen korting op de kaas. En zorgboerderij en melkveehouderij De Hondspol is net overgekocht van de Lievegoed groep met leningen van klanten. Bij al deze voorbeelden is de inleg bescheiden, in blokken van ongeveer 500-1000 euro per investeerder. Dat betekent veel contacten onderhouden met inleggers als je grond wil kopen van 50.000 euro per hectare of meer. Veehoudster Irene van de Voort uit Lunteren wilde minder contacten. "Soms moet een idee goed rijpen, net als onze kaas," lacht ze. Remeker Landcoöperatie vraagt een inleg van 25.000 euro. "Deelnemers kunnen meedoen door certificaathouder te worden. Als certificaathouder ben je meteen lid van Remeker Landcoöperatie. Met de ingelegde middelen koopt de coöperatie grond rondom boerderij De Groote Voort. De coöperatie verpacht die grond weer aan De Groote Voort."

Intussen zitten landelijke clubs en banken in ons land niet stil. Ontstaan vanuit BD-Grondbeheer werkt De Nieuwe Rentmeester aan eeuwigdurende obligatieleningen om bedrijfsovername te financieren. De Brabantse Milieufederatie denkt na over een regionale grondbank,

om het jonge starters gemakkelijker te maken duurzaam te werken. En Rabobank en Triodos Bank willen in 2016 samen 100 miljoen euro bijeenkrijgen voor het Triodos Multi Impact Fund, dat onder andere in biologische landbouw investeert. "Met een streefrendement van 2,5 tot 3,5% voor beleggers is er veel vraag naar zo'n fonds, ook bij particulieren," vertelt Marilou van Golstein Brouwers, investment director van Triodos Bank.

Ruimte over?

Hele vernieuwende concepten denken andersom. Herenboeren pacht als groep klanten een boerderij en neemt gezamenlijk een boer in dienst. Bij Hof van Twello geeft boer Gert Jan Jansen via zijn concept Nieuwe Meente stukken moestuin uit aan klanten. "De grond, mest en compost voor zo'n Meente Moestuin zijn gratis, maar dan gaat de helft van de moestuinopbrengst naar de boerderijwinkel van Hof van Twello. Mijn klant is zo tegelijk producent," legt Gert Jan uit. Ook zijn er initiatieven die grond helemaal vrij willen kopen of de discussie over grondwaarde aan willen gaan, zoals Land of Seattle en Commonland. Kan je wel grond bezitten?

Een waaier aan initiatieven om grond en gebouwen beschikbaar te maken en te financieren is natuurlijk mooi, en de oplossingen passen bij de boerderijen en de mensen. Maar het heeft ook nadelen. Iedereen moet opnieuw en zelf het wiel uitvinden. Mijn ambitie is daarom om ook in Nederland een landelijk dekkend initiatief te hebben, waarmee burgers grond kunnen financieren en boeren grond tegen schappelijke prijzen kunnen pachten. Niet alleen op basis van schenkingen, maar ook middels leningen en beleggingen, net als in België en Frankrijk. Dat levert sneller geld op en kan het vrijkopen van grond voor duurzame landbouw een positieve impuls geven. Wie doet er mee?

Heb jij zelf nog een plekje? Kijk dan eens naar de vragen van jongeren op www.landgilde.nl. Om mee te werken aan landelijke ondersteuning voor financieringsinitiatieven: info@bdvereniging.nl

Grond
beschikbaar stellen
voor duurzame
landbouw over
generaties heen

Dagelijks pendelen tussen Gent en Brussel voor zijn baan als geluidstechnicus, dat geeft Michiel van Poucke (46) in 2009 maar al te graag op voor zijn nieuwe baan als bioboer. "Ik was 40, had Landwijzer afgerond en wilde absoluut gaan boeren. Maar het vinden van grond viel niet mee. Zelfs boeren die met pensioen gaan, staan hun land hier niet snel af. Ze bellen liever twee keer per jaar de loonwerker, halen het land leeg en blijven subsidies trekken." Ruim een jaar zoekt hij actief naar een geschikte locatie voor hij een pensionerende veeboer vindt die hem een stukje grond nabij Gent wil verpachten. Het risico van het kortdurende pachtcontract dat jaarlijks vernieuwd moet worden, neemt hij voor lief. *Tekst: Joris van der Kamp / Foto's: Dick Boschloo en Ann Sels*

Op 3,3 hectare bouwt Michiel een CSA zelf-oogstboerderij op met meer dan 70 verschillende soorten groente, kruiden en kleinfruit. In vier jaar tijd realiseert hij een succesvolle tuinderij met 360 leden. En dan zet de eigenaar het stuk land te koop. Ondertussen is in België de coöperatie De Landgenoten in oprichting, een stichting die landbouwgronden wil aankopen om te verhuren aan bioboeren. Het Wijveld biedt een mooi pilotproject. Via de verkoop van aandelen à 250 euro verwerft de coöperatie financiële middelen waarmee grond gekocht en beheerd kan worden. De gebruiker/boer, in dit geval Michiel, kan het land pachten van de coöperatie. Financieel rendement op de aandelen is op termijn mogelijk, maar voor investeerders staat het maatschappelijk rendement vaak voorop: grond voor bioboeren, herstelde bodemvruchtbaarheid en een bijdrage aan een vruchtbare lokale economie.

Michiel: "In een half jaar tijd zijn we erin geslaagd een dik pak geld op te halen om het voor De Landgenoten mogelijk te maken de

grond van het Wijveld aan te kopen. Ik heb veel campagne gevoerd in de stad, maar wat zeker hielp was dat we al vier jaar bezig waren en veel betrokken leden hadden. Ze voelden met mij mee én wilden de mogelijkheid om verse groenten dichtbij huis te halen niet verliezen. Ze durfden hun nek uit te steken en ook financieel in te springen. Daarvoor ben ik ze erg dankbaar."

Inmiddels zijn er niet alleen genoeg aandelen verkocht om de 3,3 hectare land van de tuin-derij veilig te stellen voor biologische landbouw, maar is het mogelijk gebleken ook een aanliggende lap grond van 1,8 hectare aan te kopen. Deze grond, waar jarenlang intensief maïs op is geteeld, is nu in omschakeling naar biologisch en krijgt van Michiel eerst meerdere jaren rust onder grasklaverteelt.

Michiel zet zich in voor de bodem. "Ik heb hier een droge zandbodem. Door te spitten verlies ik te veel vocht. Er was dus een noodzaak om de bedrijfsvoering aan te passen." De stap om met niet-kerende bodembewerking aan de slag te gaan was eigenlijk logisch. Je

houdt dan de capillaire werking van de bodem zo veel mogelijk in stand. "Vorig jaar heb ik mijn spitmachine bijna niet meer tevoorschijn gehaald, alleen nog voor twee of drie bedjes." Dat dit een positief effect heeft op het bodemleven merken ook de leden van de CSA zelfoogsttuin. Michiel: "Gisteren werd ik nog blij toen een van mijn leden zei: 'Bij het oogsten van de pastinaken moest ik gewoon uitkijken voor de regenwormen, zo veel waren het er.'"

Dat de grond van het Wijveld nu in handen is van De Landgenoten geeft Michiel veel zekerheid, omdat hij niet meer met het jaarlijkse vernieuwen van het pachtcontract zit. Maar ook ideologisch ziet hij grond niet graag als eigendom van een individu. "Stel dat ik de grond zelf zou bezitten, ik zou stoppen met het bedrijf en mijn kinderen zouden de grond erven. Als zij niet geïnteresseerd blijken te zijn in de bodem en in het werk dat ik heb verricht om de bodem op te bouwen, en in plaats daarvan gaan voor het grote geld en het land verkopen, komt het misschien in handen van

een gangbare boer. Het is dus een goede zaak om op deze manier grond te onttrekken aan privébezit en het beschikbaar te stellen voor duurzame landbouw over generaties heen."

In de continuïteit van het bedrijf ziet Michiel geen probleem, zeker nu alle opstartproblemen achter de rug zijn en het een goedlopend bedrijf is met 360 deelnemers. "Er zijn genoeg jonge mensen die willen starten met een landbouwbedrijf zoals het Wijveld. Het is eigenlijk echt een cadeau om hier te mogen beginnen. Als de grond is ondergebracht bij De Landgenoten hoeven startende boeren ook geen grote investering te doen in land. Daar loopt het nu vaak op stuk, omdat de grondprijzen zo hoog zijn. Dat kan je niet terugbetalen met de opbrengsten van groente en fruit. In de huidige situatie kunnen alleen koopkrachtige zoons of dochters van boeren die al grond bezitten nog starten, maar de meest koopkrachtige zijn vaak niet de meest interessante of meest geschikte boeren."

'Het enige wat wij doen is een open houding aannemen'

De vorige keer dat ik op EKO-boerderij De Eerste (Marknesse, Noord-oostpolder) kwam, probeerde ik alles te snappen. Wie doet wat? Welke tak van het bedrijf neemt welke plek in? Dit keer heb ik dat helemaal losgelaten. Er werken hier te veel mensen in te veel verschillende disciplines om het überhaupt te kunnen begrijpen als je slechts op bezoek komt. *Tekst:*

Klarien Klingen / Foto's: Dick Boschloo

Als ik 's ochtends aankom staan er al negen auto's op het erf. Ons gesprek gaat vooral over de mensen die hier werken en werkten. Gerrit Marsman (59): "Met de groenten zijn we eigenlijk begonnen door een buurvrouw.

Zij had worteltjes gerooid bij de buurman, een andere buurman, en vond dat leuk. Toen we met elkaar aan de koffie zaten en ze uitsprak dat ze eigenlijk wel wat met groente wilde, zei ik: 'Nou, dan pak je een stuk grond en dan begin je. Dat kunnen wij in de winkel proberen te verkopen.' Annemieke is dat. Ze is inmiddels in de zestig, maar regelt nog altijd onze groentehoek in de winkel. Al verbouwt ze zelf nauwelijks groente meer, ze is overstapt op bloemetjes en planten, dat vindt ze leuker."

Zo lopen er flink wat mensen rond op De Eerste. Velen werken parttime, naast andere activiteiten. Over iedereen vertelt Gerrit levendige verhalen. Waar ze vandaan komen en wat ze nog meer doen. Over Retmer bijvoorbeeld: "Retmer werkt de andere drie dagen bij mijn schoonzoon waar hij tuinbouw gaat doen. Mijn schoonzoon is net een jaar aan het melken in Heino." Of over Erik Lucas ("dat is zijn achternaam, Lucas") en Paola,

die parttime op De Eerste werken. "Die hebben samen een bunder grond, die ze zelfstandig bewerken. Maar ze liften met ons mee voor de afzet." Een van Gerrits pareltjes, waar hij met glunderende ogen over vertelt, is de Roemeense Nelu Marincas, die net als vele andere Roemenen als seizoenswerker ervaring opdeed op De Eerste. Hij heeft daarna vanuit het niets als boer-loonwerker kunnen starten en kan nu zijn gezin al jaren prima onderhouden.

De mensen rondom Gerrit lijken allemaal ondernemende types. Niet voor niets, denk ik. Gerrit: "Ik vind het mooi als iemand initiatief neemt, iets wil opstarten, zelfstandig worden. Dat is de basis. Het enige wat wij doen is een open houding aannemen en ruimte creëren om mensen kansen te geven en een tijdje mee te lopen." Soms leent hij starters geld. Soms huren of pachten ze land bij hem of beginnen ze hun bedrijfje bij hem

ERIK LUCAS.

PARTTIMER OP DE EERSTE:

in de schuur. Voor Gerrit zit het plezier 'm vooral in het meedenken. "Als iemand met een plan komt en daarover wil sparren, dat vind ik machtig mooi."

De ultieme vorm van samenwerken is voor Gerrit dat je de opbrengst met elkaar deelt gebaseerd op de uren die je maakt. "De resultaten delen, zowel positieve als negatieve. Dat is de gedachte." In de praktijk zijn het op De Eerste vooral zelfstandige kleinschalige ondernemingen, die heel goed met elkaar samenwerken. Toch zijn er ook nog twee mensen met wie Gerrit in maatschap is, waar wel een financiële verdeling naar uren wordt gehanteerd. Hoe dat bevalt? "Je moet wat van elkaar kunnen accepteren. Je moet nooit van een ander verwachten wat je zelf doet. Iedereen heeft andere kwaliteiten." Als voorbeeld noemt hij iemand die anderhalf keer langer over een bezorgroute doet dan een ander. "Maar dan blijkt dat hij onderweg met iedereen aan het kletsen is en dat die mensen dan op zaterdag bij ons langskomen en een mooie middag hebben. Dat is goud waard."

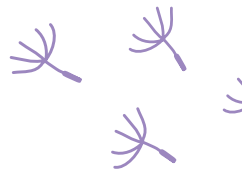
ONGEVEER 12 JAAR GELEDEN, IK WAS OPGENOMEN IN EEN VERSLAVINGSKLINIEK EN DEED GELIJKTIJDIG KRAAIJBEEKERHOF. IK KON STAGE GAAN LOPEN OP DE EERSTE. HET KLIKTE WEL, OP DEZE DYNAMISCHE PLEK. IK HEB TWEE JAAR VOLTIJDS OP DE AKKER-/TUJNAFDELING GEWERKT, LEERDE VEEL MENSEN KENNEN EN LEERDE OVER HET TELLEN VAN GROENTEN. LATER KON IK HIER IN DEELTIJD AAN DE SLAG EN ALS CHAUFFEUR VOOR DE WINKEL. INMIDDELS WOON IK HIER EN HEB IK SAMEN MET MIJN VRIENDIN EEN EIGEN GROENTETEELTBEDRIJFJE, GEDEELTELIJK OP VAN DE EERSTE GEHUURDE GROND. IK KAN MET GERUST HART ZEGGEN DAT DE EERSTE MIJN LEVEN EEN FLINKE DRAAI DE GOEDE KANT OP HEEFT GEGEVEN EN DAT DEZE PLEK MIJN THUIS IS GEWORDEN. ZONDER TE OVERDRIJVEN VOEL IK MIJ GEZEGEND DEZE PLEK TE HEBBEN MOGEN LEREN KENNEN. IK SCHUIJL HIER IN MOEILIJKE TIJDEN EN VIER HET LEVEN HIER IN GOEDE TIJDEN. DE EERSTE EN DAARMEE OOK GERRIT IS EEN DEEL VAN MIJN BIOGRAFIE GEWORDEN. EN DAARIN BEN IK ZEKER NIET DE ENIGE.

PAUL FISCHER.

AKKERBOUWER WARMONDERHOF:

"ALS TWEEDEJAARS WARMONDERHOFFER KREEG IK ALS STAGIAIR EEN WARM WELKOM BIJ GERRIT MARSMAN OP EKO-BOERDERIJ DE EERSTE. DE SAMENWERKING TIJDENS DIE STAGE BEVELD ZO GOED DAT IK ER DE REST VAN MIJN STUDIETIJD BEN BLIJVEN WONEN, IK HAD NOG TWEE JAAR TE GAAN. OP DE EERSTE HIELP IK AF EN TOE MEE, MET MELKEN BIJVOORBEELD. VOOR MIJN AFSTUDEEROPDRACHT MAAKTE IK EEN BEDRIJFSPLAN VOOR EEN NIEUWE TAK BINNEN DE EERSTE: AKKERBOUW EN GROENTE. OP PERSOONLIJK VLAK HADDEN WE INMIDDELS ZO GOED CONTACT, DAT WE VAN DIE AFSTUDEEROPDRACHT WERKELIJKHEID HEBBEN GEMAAKT. WE RICHTTEN EEN VOF OP WAARBIJ GERRIT MACHINES EN LAND INBRACHT EN IK ARBEID. DIT WAS MOGELIJK MEDE OMDAT GERRIT MIJ GRAAG DE LANDBOUW IN HIELP. HET BELANGRIJKST IS HET PERSOONLIJK CONTACT. DAT MERK IK OOK NU IK OPNIEUW ALS AKKERBOUWER OPEREER BIJ WARMONDERHOF."

Land uit de natuur

Op de uitgestrekte uiterwaarden van de IJssel aan de noordkant van Deventer vind je een jonge, goedlachse boerin. Annette Harberink (37) is met niets begonnen. Nu beheert ze meer dan 150 hectare land, melkt 80 koeien en produceert haar eigen graan. Ze combineert landbouw met natuurbeheer, verhoging van biodiversiteit, watermanagement, educatie en recreatie. Omdat ze antwoord biedt op maatschappelijke vraagstukken die onderdeel zijn van de kaders Natura 2000 en Ruimte voor de Rivier, kan ze natuurland pachten van Stichting IJssellandschap.

Tekst: Leonardo van den Berg, Elske

Hageraats / Foto's: Dick Boschloo

Annette komt niet uit een boerengezin. "Ik kwam als kind veel op landbouwbedrijven voor vakantiewerk. Maar het was vooral vanuit de linkse hoek dat ik met biologisch eten in aanraking kwam en dacht: lijkt me een goede manier om de wereld te verbeteren." Ze volgt een opleiding aan Warmonderhof en werkt op verschillende boerderijen, tot ze bedrijfsleider wordt bij Zonnehoeve in Zeewolde (pag 41). Als Zonnehoeve in 2006 de transitie wil maken naar een maatschap, staat Annette voor de keuze: stap ik in de maatschap of wil ik een eigen bedrijf? Ze kiest voor een eigen bedrijf en begint met het rondsturen van sollicitatiebrieven naar grondeigenaren. Eén daarvan is Stichting IJssellandschap. De stichting heeft grond beschikbaar voor pacht. Maar voordat Annette er ecologisch kan gaan boeren, krijgt ze te maken met tal van regelingen en instanties.

Het land ligt aan de uiterwaarden, het domein van Rijkswaterstaat. Waterberging en -afvoer staan voorop. Het land is bovendien een natuurgebied waar de provincie Overijssel geen 'vervuilende emissieboerderij' wil. Het is niet makkelijk om deze partijen te overtuigen dat het een goed idee is er een boerderij te bouwen en koeien te melken. De goede samenwerking met Stichting IJssellandschap blijkt cruciaal. Annette: "Het is een onmogelijk proces geweest. Je mag niet bouwen in de uiterwaarden en geen boerderij bouwen op een natuurterrein. Als team, samen met de verpachter, hebben we het voor elkaar gekregen. We hebben Rijkswaterstaat en de provincie ook overtuigd dat

ze ons goed moeten betalen voor het beheer. Anders zou het niet doorgaan."

Rijkswaterstaat wil gras, kort en netjes. Melkvee kan hiervoor zorgen. "Wij zeiden: 'dan moeten we wel een stal hebben voor de koeien. Ze moeten gemolken worden, twee keer per dag.' Uiteindelijk overtuig je ze, de win-win is groot genoeg." De provincie Overijssel bleek een lastiger noot om te kraken. Maar het plan om een volledig gesloten kringloop te realiseren, zonder aanvoer van voer en meststoffen, helpt de provincie over de brug. Samen met Stichting IJssellandschap overwint Annette ook andere uitdagingen, zoals wijzigingen van het bestemmingsplan, B-vergunningen, milieuvergunningen en bouwvergunningen.

Advies van wijze boeren

Eind 2013 is het huis klaar en kan Annette op de boerderij gaan wonen. Ook dan krijgt ze te maken met keuzes en risico's. "Als je op een bestaand bedrijf werkt, werk je vooral samen of is er een ervaren boer aanwezig. Als je een bedrijf overneemt vanuit huis heb je dat natuurlijk automatisch. Maar als je aléén een bedrijf begint... Ik dacht dat ik het na tien jaar wel in de vingers had. Maar dan sta je daar in het voorjaar: kan ik het land al op om te ploegen, of is het toch te nat?" Annette krijgt advies. Maar niet van organisaties. Ze heeft haar eigen adviescommissie samengesteld, bestaande uit mensen "die er verstand van hebben". Een van hen is melkveeboer Max van Tilburg. Annette: "Die komt op het bedrijf, loopt de stal in en zegt: 'gooi het kuil dicht en blijf wat langer hooi voeren.' Wijze boeren die zeggen, 'je loopt

JAAP STARKENBURG,

DIRECTEUR STICHTING IJSSSELLANDSCHAP:

"BOEREN EN NATUUR HOREN BIJ ELKAAR. OOK IN MIJZELF ZIJN BEIDE VERENIGD: IK BEN BOERENZOON EN BIOLOOG. HET DOET ME VERDRIET DAT BOEREN EN NATUUR ZO UIT ELKAAR ZIJN GEGROEID, DAT DE LANDBOUW TOTAAL NATUURARM IS GEWORDEN EN DE NATUUR DAARENTEGEN ZWAAR BESCHERMD IS MET REGELS EN VERGUNNINGEN. DAT IS UITEINDELIJK NIET DUURZAAM."

"IN VEEL UITERWAARDEN MOETEN BOEREN VERDWIJNEN OM RUIMTE TE MAKEN VOOR NATUUR. IN 2001 BEN IK ECHTER BEGONNEN MET HET PLAN OM EEN BOER IN TE ZETTEN ALS BEHEERDER VAN DE NATUUR LANGS DE IJSSSEL. IK HAD MOOIE VOORBEELDEN VAN 'BOEREN-RIVIER-NATUUR' GEZIEN BIJ DE LOIRE EN DE ELBE. ANNETTE PASTE HIERBIJ. ZE HEEFT NIET ALLEEN HET HART OP DE GOEDE PLEK EN EEN NUCHTER VERSTAND, MAAR ZE ZAG HET ALS KANS OM IETS NIEUWS TE ONTWIKKELEN. IK ZOCHT NIET EEN BOER DIE PUUR OP PRODUCTIE WAS GERICHT, MAAR EEN 'OMGEVINGSOERNEMER': IEMAND DIE BEREID IS VANUIT DE ECOLOGIE TE WERKEN, WAARIN DE DYNAMIEK VAN DE RIVIER MET HOOG EN LAAG WATER EEN BELANGRIJKE ROL SPEELT. IN ONS PLAN KRIJGEN LANDSCHAPSARCHITECTUUR, EDUCATIE EN RECREATIE OOK AANDACHT. VOOR NEDERLAND IS DIT EEN TOTAAL NIEUW CONCEPT. WE HEBBEN DAN OOK VEEL MOETEN PRATEN OM ALLE PARTIJEN MEE TE KRIJGEN. HET IS EEN WONDER DAT HET IS GELUKT. HOE WE DAT VOOR ELKAAR KREGEN? DE BASISFILOSOFIE SPRAK MENSEN AAN. UITEINDELIJK GING IEDEREEN ERIN GELOVEN."

te kloten, dat moet je beter doen', dat is handig."

Bedrijfsinrichting

Nu staat het er, een voor Nederlandse begrippen extensief bedrijf met tachtig koeien en zestig stuks jongvee. Het zijn MRIJ-koeien – Maas, Rijn, IJssel –, authentiek voor de regio en met een dubbel doel: melk en vlees. De melk wordt via de coöperatie Eko Holland verkocht, het vlees aan de slager in Noord- en Zuid-Holland, als 'Oud-Hollandse Runderrassen'. Melk en vlees omvatten tweederde van de inkomsten. De rest komt uit natuur- en waterbeheer.

Om in de toekomst overstromingen te voorkomen, worden onder toezicht van Rijkswaterstaat bij knelpunten in de grote rivieren maatregelen getroffen om water makkelijker af te voeren. Zo zijn er brede geulen gegraven naast de rivier. Dit stelt strikte eisen aan het beheer van de uiterwaarden. Annette: "Dat is per vierkante meter vastgesteld. Het gras mag dan bijvoorbeeld niet langer zijn dan 10 centimeter, er mag niet meer dan 10% kruidachtige vegetatie staan en niet meer dan 1% houtachtige vegetatie." Het is ook veel werk om de oevers van de nieuw uitgegraven geulen glad te houden.

Voor de provincie Overijssel zorgt Annette voor natuurbeheer: het beheer van botanisch grasland, akkers en weidevogels en het beheer van alle

landschapselementen, zoals hagen, heggen, het maaien van poelen en knotten van wilgen. Annette denkt dat dit soort samenwerkingen in de toekomst gebruikelijker zullen worden. "Instanties gaan steeds vaker denken: wij kunnen het beheer niet betalen, misschien kan de boer het voor minder."

Annette heeft de landbouwgrond in de uiterwaarden omgevormd tot hooiland en grasweide. Haar koeien grazen in de lage uiterwaarden om te voorkomen dat de randen van de nieuw uitgegraven geulen dichtslibben. De akkers in de hoge uiterwaarden, ongeveer 30 hectare, worden gebruikt om graan te verbouwen, dat dient als voer voor de koeien. "De helft van de akkerbouwgewassen is bestemd voor de koeien. De andere helft wordt verkocht als krachtvoer. Ik koop zelf geen krachtvoer in." De wens is om de akkerbouwtektak zo te ontwikkelen dat het graan ook geschikt is om bijvoorbeeld brood van te maken. De stalmest uit de potstal wordt dan weer gebruikt op het land. Zo probeert Annette de gesloten kringloop te realiseren.

Het gebied is toegankelijk voor bezoekers. Die kunnen er wandelen. Annette verzorgt regelmatig rondleidingen en excursies en er wordt een observatorium gebouwd waar mensen het landschap kunnen ervaren. Middel-

bare scholieren volgen weleens een aardrijkskundeles op het land of ze komen de genetische variatie van de veestapel berekenen.

Toekomst

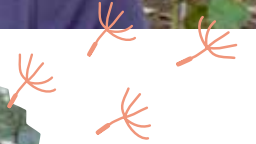
Annette wil kaas gaan maken en bier brouwen van haar eigen graan. Exacte plannen kan ze niet maken. "In principe verschaal ik natuurlijk ook mijn land. Het kan best zijn dat ik over tien jaar geen tachtig koeien meer kan melken en dat ik dan maar voldoende voer heb voor zestig koeien." Bovendien moet ze vrij snel aflossen, omdat ze pachter is. Maar ze schat in dat dat met tachtig koeien in twaalf jaar tijd moet lukken. De eerstkomende acht, negen jaar zijn de pittige jaren, dan volgen drie jaren waarin ze wat meer ruimte heeft. "En de acht jaar daarna heb ik het gewoon goed. Dat moet ook, want dan moet ik m'n pensioen verdienen." Als er twintig jaar zijn verstreken kan iemand anders het bedrijf overnemen. Met een knipoog zegt Annette: "Heel makkelijk, die hoeft alleen de koeien te kopen, 't oud ijzer en voor een prikkie de stalinrichting, die is dan toch afgeschreven. En dan kan ik op mijn 55e met pensioen." Waar gaat Annette dan heen? Ze lacht: "Dan ga ik lekker met héél veel privacy in de stad wonen."

Boer

Femke Batterink (31) en Douwe Kappers (38) rijden één keer in de week vanuit hun woonplaats Rotterdam naar Landgoed Zuylestein in Leersum, waar ze op 0,3 ha een paar duizend jonge fruitboompjes hebben staan. Nu nog als deeltijdonderneming naast ander werk, maar in de toekomst hopelijk als fulltime boomkwekerij. *Tekst: Klarien Kligen / Foto's: Joris van der Kamp en Edith Hazelzet*

Zien jullie jezelf als boer?

Douwe: "Ja, ik zie mezelf steeds meer als boer. Omdat we nu een fysiek stuk land hebben en wij ons verantwoordelijk voelen voor de bomen die er groeien. We zijn eigenlijk 'boer op afstand.'" Femke: "Als ik aan iemand vertel wat ik doe, zeg ik nog steeds dat ik energieadviseur ben. Dat doe ik vier dagen in de week. Het boer zijn is een aanvulling op ons andere werk. En dat vind ik prettig."

Hoe zijn jullie ertoe gekomen om bomen te gaan kweken?

Douwe: "We hebben allebei best een dynamisch leven en hebben gezocht wat daarbij past. Fruit spreekt ons erg aan. Bovendien ben ik opgeleid om bomen te beheren. Zo kwamen we tot de keuze om fruitbomen te telen." De ambitie is om uiteindelijk full-time met boomkweken aan de gang te gaan. Douwe: "Ik zou de kwekerij 'natuurlijk' willen

Hoe zit het met het reizen?

Femke: "Ik vind het maar niks, die afstand. Je kan niet even een uurtje langsgaan. Laatst waaide het heel hard en was Douwe bang dat de deur van het composttoilet eraf zou waaien. Je rijdt dan niet even naar Leersum om te kijken of de deur nog goed zit." Douwe: "Je kan op zoek gaan naar grond en een huis, maar dat blijkt enorm lastig. Ondertussen sta je te popelen om te beginnen, dus die energie moet je wel vasthouden. Dan maar gewoon starten en even een offer brengen qua reizen. En hopen dat we op termijn in de buurt kunnen gaan wonen."

Hoe zijn jullie aan dit land gekomen?

Douwe: "We hadden een plan en daar hebben we met heel veel mensen over gesproken. Zo is er op een gegeven moment een tip gekomen over deze plek." Femke en Douwe hebben met het landgoed een overeenkomst

en Douwe jonge inspirerende mensen. Douwe: "Eigenlijk vinden ze alles wat we doen hartstikke leuk." Maar dat wil niet zeggen dat het landgoed hen land kan toezeggen. Femke: "Ik ben dus nog wat terughoudend. Als er uiteindelijk helemaal geen land meer te verpachten is of ze vragen de hoofdprijs, moeten we ook ergens anders verder kunnen." Douwe: "We voelen ons in die zin wel vrij. Stel dat Femke een baan krijgt in Zwolle en we besluiten daar naartoe te verhuizen. Dan kunnen we gewoon in die regio op zoek naar land en de kwekerij daar voortzetten. Maar als je kijkt naar de zorg voor de grond, dan zou ik graag een vaste plek willen waar we een rotatie kunnen opzetten met bomen. Dan kan je investeren in de bodem, dat is wat ik het liefste wil."

op afstand

laten groeien. Als de vraag toeneemt, kunnen we meer tijd investeren in de kwekerij, omdat er dan ook meer inkomsten uit komen." Deze parttime situatie is een eerste stap. Het is daarmee, ook nu, zeker geen hobby. Femke: "Hier zitten verplichtingen aan vast. Als ik een keer geen zin heb, moet ik toch gaan. Ze groeien door hè. Er zit gewoon een hoeveelheid werk in en dat werk moet je wel verzetten."

voor 'geliberaliseerde pacht'. "Dat houdt in dat het niet onder de Pachtwet valt. Ze kunnen in feite vragen wat ze ervoor willen. Dus als er een rijke paardenfamilie is die er tienduizend euro voor wil geven, kunnen ze het die mensen gunnen." Femke: "We willen heel graag op Zuylestein blijven. Maar we houden een slag om de arm, omdat we geen zekerheid hebben." De relatie met het landgoed is goed. Voor het landgoed zijn Femke

JEMIMA DE BRAUWERE, EIGENAAR LANDGOED ZUYLESTEIN:

"WAT ME DIRECT AANSPRAK WAS DAT DOUWE EN FEMKE HISTORISCHE RASSEN WILDEN KWEKEN EN DAT HET EEN BIOLOGISCHE KWEKERIJ ZOU WORDEN. BOVENDIEN SPRAK UIT HUN INITIATIEF EEN ENORME GEDREVENHEID - ZE HADDEN ER GOED OVER NAGEDACHT. ZELF ZIJN WE SINDS 2012 ACTIEF OM DE 17DE EEUWSE MOESTUIN TE RESTAUREREN. LANDGOEDEREN ZIJN VAN OUDSHER ZELFVOORZIENENDE GEMEENSCHAPPEN EN DAAR HOORT OOK EEN BOOMGAARD BIJ. OP OPEN DAGEN KUNNEN DOUWE EN FEMKE DAAROVER VERTELLEN, WANT EDUCATIE - HET BEREIKEN VAN DE JEUGD - VINDEN WIJ HEEL BELANGRIJK. MISSCHIEEN VLOEIT UIT DEZE SAMENWERKING VOORT DAT ZE DE BOOMGAARD VOOR HET LANDGOED GAAN EXPLOITEREN."

LAND

STICHTING GRONDBEHEER BIOLOGISCH-DYNAMISCHE LANDBOUW BIODYNAMISCHE LANDBOUWGROND IN GOEDE HANDEN OVER GENERATIES HEEN. DAT IS WAAR STICHTING GRONDBEHEER VOOR STAAT. MET SCHENKGELDEN MAAKT ZIJ LANDBOUWGROND VRIJ EN VERPACHT DIE AAN BIODYNAMISCHE BOEREN EN TUINDERS. EIND 2015 VERPACHTTE ZIJ 185 HECTARE AAN 13 BEDRIJVEN. **BDGRONDBEHEER.NL**

DE NIEUWE RENTMEESTER DE NIEUWE RENTMEESTER, OPGERICHT DOOR STICHTING GRONDBEHEER, INVESTEERT IN BILOGISCHE EN BIODYNAMISCHE LANDBOUWGROND. ZE GARANDEERT EEN GEZOND RENDEMENT AAN INVESTEERDERS EN EERLIJKE PACTHPRIJZEN VOOR AGRARISCHE ONDERNEMERS. **DENIEUWERENTMEESTER.NL**

DE LANDGENOTEN DOOR MIDDELEN SAMEN TE BRENGEN - VIA AANDELEN, SCHENKINGEN EN LEGATEN - KOOPT DE LANDGENOTEN GROND AAN IN VLAANDEREN. DIE KAN DAN VELE GENERATIES LANG WORDEN BEHEERD ALS BIOLOGISCHE LANDBOUWGROND. ZO KRIJGT ELKE BOERDERIJ OPNIEUW DE RUIMTE OM TE GROEIEN IN EEN BOEIEND SOCIAAL NETWERK. OPGERICHT IN 2014 HEEFT DE LANDGENOTEN AL VIJF BEDRIJVEN (DEELS) AANGEKOCHT. **DELANDGENOTEN.BE**

LAND OF SEATTLE "WIJ ZIJN EEN DEEL VAN DE AARDE EN DE AARDE IS EEN DEEL VAN ONS." LAND OF SEATTLE SCHEPT VOORWAARDEN VOOR DE ONTWIKKELING VAN MAATSCHAPPIJVERNIEUWENDE PROJECTEN, DOOR IN CONSTANTE DIALOOG MET INITIATIEFNEMERS EN GEMEENSCHAPPEN VAN MENSEN NIEUWE VORMEN VAN EIGENDOM EN GEBRUIK VAN GROND TE ONTWIKKELLEN. **LANDOFSEATTLE.ORG**

STICHTING AVALON DE TOEKOMST VAN DE LANDBOUW IS NIET EEN ZAAK VAN BOEREN ALLEEN, MAAR DE VERANTWOORDELIJKHEID VAN BOER EN CONSUMENT. DE GROND MEE BEHEREN IS

EEN UITING VAN DIE VERANTWOORDELIJKHEID. STICHTING AVALON BEZIT GROND VAN BOOMGAARD TER LINDE EN KLEINFRUITBEDRIJF DE RING EN HEEFT EEN VORM VAN GRONDBEHEER ONTWIKKELD, DIE HET MOGELIJK MAAKT DAT IEDEREEN KAN PARTICIPEREN IN EEN GEZONDE BEDRIJFSVOERING BINNEN DE BIODYNAMISCHE LANDBOUW. **AVALONGROND.NL**

GRONDEIGENAREN FEDERATIE PARTICULIER GRONDBEZIT (GRONDBEZIT.NL), NATUURMONUMENTEN (NATUURMONUMENTEN.NL), STAATSBOSBEHEER (STAATSBOSBEHEER.NL), PROVINCIALE LANDSCHAPPEN (VOOR EEN OVERZICHT ZIE LANDSCHAPPEN.NL), GEMEENTEN, PARTICULIERE VERPACHTERS BIJ JOU IN DE BUURT, ET CETERA

ONDERNEMEN

LAND & CO LAND & CO IS EEN SAMENWERKING VAN ZELFSTANDIGE ADVISEURS EN TRAINERS DIE WERKEN IN DE LANDBOUW EN HET LANDELIJK GEBIED. ALTIJD RICHTING VERGROENING. SAMEN MET ONDERNEMERS EN BELEIDSMAKERS VINDT LAND & CO EEN SLIMME EXPLOITATIE VOOR EEN NIEUWE PLEK. **LANDCO.NL**

NAJK HET NEDERLANDS AGRARISCH JONGEREN KONTAKT ORGANISEERT CURSUSSEN RONDOM BEDRIJFSOVERNAME. DE RUBRIEK 'BOER ZOEKT BOER' BIEDT TAL VAN VACATURES, MET DE MOGELIJKHEID ZELF EEN OPROEP TE PLAATSEN. **BEDRIJFSOVERNAMEPORTAL.NL**

LOUIS BOLK INSTITUUT ONDERZOEK EN ADVIES VOOR DE BEVORDERING VAN DUURZAME LANDBOUW, VOEDING EN GEZONDHEID. MET OPLOSSINGEN DIE WERKEN IN DE PRAKTIJK. ZOALS GOEDE SAMENWERKING TUSSEN BOER EN NATUURBEHEERDER. **LOUISBOLK.NL**

FINANCIEREN

JE KUNT SAMENWERKEN MET GEVESTIGDE BANKEN. JE KAN OOK ZELF MET MENSEN OM JE BEDRIJF HEEN COÖPERatieve VORMEN VAN FINANCIERING ONTWIKKELLEN. VELEN GINGEN JE VOOR, BIJVOORBEELD TUINDERIJ DE ES (TUINDEES.NL), DE MEANDER (DEMEANDERBRUMMEN.NL), REMEKER LANDCOÖPERATIE (REMEKER.NL).

MENSEN

CAMPFIRE+ TOEKOMSTBOEREN ORGANISEERT REGELMATIG CAMPFIRE+ BIJTEKOMSTEN WAAR JE TIJDENS EEN EXCURSIE MET ANDERE TOEKOMSTBOEREN KENNISMAAKT EN VAN GEDACHTEN WISSELT OVER JOUW PLANNEN, OF DIE VAN EEN ANDER **TOEKOMSTBOEREN.NL**

Vereniging voor
Biologisch-Dynamische
Landbouw en Voeding

BD-BEROEPSONTWIKKELING VRAAGSTUKKEN DIE SPELEN OP JOUW BEDRIJF, OF BIJ JOUW BEDRIJF IN OPRICHTING, KAN JE BESPREKEN MET COLLEGA'S. DAT IS EEN VAN DE WERKWIJZEN BIJ BD-BEROEPSONTWIKKELING. ER ZIJN SPECIALE GROEPEN VOOR STARTENDE BOEREN. EEN PROJECT VAN DE BD-VERENIGING WAARIN VAKONTWIKKELING DOOR UITWISSELING CENTRAAL STAAT. **BDVERENIGING.NL**

LANDGILDE IN LANDGILDE WERKEN WARMONDERHOF OPLEIDINGEN, BD-VERENIGING, LAND & CO, STICHTING GRONDBEHEER EN ONDERNEMERS SAMEN AAN OPVOLGING. VIA DE WEBSITE WORDEN VRAAG EN AANBOD ROND OPVOLGING IN DE BIOLOGISCHE EN MULTIFUNCTIONELE LANDBOUW BIJ ELKAAR GEBRACHT. **LANDGILDE.NL**

VOEDSELANDERS NAAR EEN ANDER SYSTEEM VAN LANDBOUW EN VOEDSEL, DAT IS WAAR NETWERKORGANISATIE VOEDSELANDERS VOOR STAAT. KERNBEGRIPPEN: EERLIJKE PRIJZEN VOOR DE PRODUCENT, GEZOND EN LEKKER ETEN, SAMENWERKEN MET DE NATUUR, BEPERKEN VAN DE MACHT EN INVLOED VAN GROTE AGROCHEMISCHE BEDRIJVEN, KORTE KETENS EN ZEGGENSCHAP VAN PRODUCENT EN BURGER OVER HET VOEDSEL. **VOEDSELANDERS.NL**

LEREN

WARMONDERHOF BOER OF TUINDER WORDEN? MAAR DAN WEL BIOLOGISCH-DYNAMISCH? OF ZORGBOER? STADSLANDBOUWER? EEN OPLEIDING AAN WARMONDERHOF LEERT JE HET MODERNE GROENE BOEREN IN DE BIOLOGISCH-DYNAMISCHE LANDBOUW. WARMONDERHOF-FERS VIND JE OVERAL TER WERELD IN ALLERLEI GROENE BEROEPEN. **WARMONDERHOF.NL**

LANDWIJZER HET GESPECIALISEERD VORMINGSCENTRUM VOOR BIOLOGISCHE EN BIODYNAMISCHE LANDBOUW EN VOEDING IN VLAANDEREN BIEDT OPLEIDING, VORMING, CURSUSSEN EN BEGELEIDING VOOR WIE PROFESSIONEEL ACTIEF IS, OF WIL WORDEN, IN DE BIO-SECTOR. LANDWIJZER STEUNT ACTIEF DE ONTWIKKELING VAN BIODYNAMISCHE LANDBOUW, NATUURLIJKE IMKERIJ, CSA-INITIATIEVEN EN DE TOEGANG TOT DE LANDBOUW VOOR JONGE, NIEUWE BOEREN. **LANDWIJZER.BE**

KRAAYBEEKERHOF KRAAYBEEKERHOF ACADEMIE IS AL BIJNA 40 JAAR LEIDEND IN OPLEIDINGEN EN CURSUSSEN OVER NATUURVOEDING, BEGELEIDEN IN DE NATUUR EN BIOLOGISCHE LANDBOUW. MET EIGEN RESTAURANT, TUIN EN LANDGOED IS HET EEN LEVENDIGE PLEK: WAT JE LEERT KUN JE DIRECT MET DE PRAKTIJK VERBINDEN. **KRAAYBEEKERHOF.NL**

ERKENNING

SKAL DE NEDERLANDSE ORGANISATIE AANGEWZEN DOOR HET MINISTERIE VAN EL&I OM TOE TE ZIEN OP DE NALEVING VAN DE BIOLOGISCHE PRODUCTIEVOORSCHRIFTEN. **SKAL.NL**

STICHTING DEMETER DEMETER IS HET KWALITEITSKEURMERK VOOR BIODYNAMISCHE LANDBOUWBEDRIJVEN EN DE AL DAN NIET VERWERKTE PRODUCTEN. STICHTING DEMETER IS HOUDER VAN HET DEMETER-KEURMERK VOOR NEDERLAND EN VLAANDEREN. **STICHTINGDEMETER.NL**

Samenwerking veehouder met Natuurmonumenten op grote schaal

Het uitgestrekte gebied naast de stad Groningen, een nat veenweidelandschap, wordt beheerd door Kijkboerderij 't Hoogevelde. Een succesvolle samenwerking tussen veehouders Sytze (53) en Alma (51) van der Goot en Natuurmonumenten. Met 400 raszuivere Limousins en 75 Schotse Hooglanders biedt 't Hoogevelde smaakvol kwaliteitsvlees. "Wij wisten al dat we met de natuur konden boeren, daarom werden we hier bedrijfsleiders, met als doel overname." *Tekst: Maria van Bostel / Foto: Dick Boschloo*

Sytze van der Goot groeide op als boerenzoon, maar zijn ouderlijk bedrijf was niet rendabel over te nemen. Via allerlei banen op verschillende melkveebedrijven ontdekte Sytze zijn passie voor natuur. Hij beheerde de natuurgebieden Hoeksmeer, Breedbaardpolder en andere gebieden in Groningen. De vacature 'bedrijfsleider gevraagd op beheerboerderij' was voor Sytze en zijn vrouw Alma een grote uitdaging. Ze gingen het gesprek aan en kwamen in 1996 op boerderij 't Hoogevelde in Eelde wonen. De voormalige melkveehouders waren gestopt, Natuurmonumenten kocht

de gronden, aannemer Cor Buist en partner Wicoja Koudijs kochten de boerderij en zochten een bedrijfsleider. "We hadden ervaring met natuurbeheer en de knop was bij ons al om dat je met de natuur kan boeren," vertelt Sytze. De afgelopen vijftien jaar werkte het bedrijf als maatschap Buist-Koudijs-vd Goot. Sytze en Alma werkten als ondernemers in de maatschap, voor hun eigen inkomen en gedeeltelijk voor opbouw van vermogen in het bedrijf. Inmiddels hebben zij het bedrijf volledig overgenomen, zoals vanaf het begin de bedoeling was. Dat de gronden, op 19 hectare

eigendom na, in erfpacht zijn van Natuurmonumenten, maakte de overnamesom beter draagbaar.

Beheerboerderij 't Hoogevelde omvat agrarisch gebruik van 300 hectare natuurland in erfpacht en natuurwerkzaamheden plus onderhoud op ruim 400 hectare. Sytze zet het werk rond met een vaste medewerker, stagiaires en twee zzp'ers voor de beheerswerkzaamheden. De landbouw is aangepast aan de werkwijze van natuurbeheerders. "Het maaien gaat volgens een vast protocol. Maaien, schudden en harken doen we zelf, een loonwerker komt met de balenpers. Ik ben het aanspreekpunt, daarmee is Natuurmonumenten heel blij." Alma richt zich op educatie, voorlichting en excursies. "Ik doe de mensenkant. Ik wil de landbouwproductie laten zien en mensen wakker maken." De kijkstal met koffievoorziening en speelelementen is altijd vrij toegankelijk. Direct contact met het vee is een beleving. "Natuurmonumenten heeft ons als beheerboerderij en gaat vanaf hier het gebied in met bezoekers. Het versterkt elkaar."

Ruimte voor nieuwe boeren

Ruimte bieden, dat doet Zonnehoeve als geen ander. Het bedrijf is zo ingericht, dat nieuwe boeren zelfstandig, sociaal en creatief kunnen opereren. Nieuwkomers kunnen instromen zonder veel geld mee te brengen. Ze zijn na twee jaar gelijkwaardig en versterken het grotere systeem. Door meer verbinding te zoeken met burgers, maakt Zonnehoeve zich minder afhankelijk van grote leveranciers, afnemers en banken. *Tekst: Leonardo van den Berg en Romée Marchand / Foto's: Dick Boschloo*

Voedsel dichterbij

In de toen nieuw aangelegde Flevopolder begint Piet van IJendoorn (67) in 1982 met niet meer dan een stuk kale grond en een handvol idealen: "De afstand tussen mens en voedsel is te groot. Dit veroorzaakt problemen. Neem de import van organisch materiaal in de vorm van soja uit Zuid-Amerika en Azië voor dieren in Nederland. Vlees en melk worden vervolgens weer geëxporteerd. Dat leidt tot bodemuitputting elders en een mestoverschot bij ons." Piet wil deze afstand verkleinen en ziet een gemengd bedrijf met melkvee, in dienst van bodemvruchtbaarheid, en akkerbouw, als voedsel voor de mens, voor zich. Langzaam groeit het bedrijf. Piet begint met wat kalfjes, de kalfjes worden koeien, potstal en melkstal komen erbij. Schuren ook. Het bedrijf begint beetje bij beetje te produceren. Melk, maar ook graan, aardappels, kool, erwten, bonen en andere gewassen, als voedsel voor de mens. Gewoonlijk wordt graan gebruikt als veevoer. Dat zit Piet dwars: "90-95% van

AGE OPDAM, DE GENNEPER HOEVE:

"MIRJAM EN IK HEBBEN TIEN JAAR OP ZONNEHOEVE GEWOOND EN GEWERKT. WE HEBBEN ER HEEL VEEL GELEERD EN CRUCIALE ERVARINGEN OPGEDAAN. OP PRAKTISCH EN OP PERSOONLIJK GEBIED. ZONNEHOEVE KENMERKT ZICH VOOR ONS DOOR EEN ZEKERE PUBERTEIT OF JEUGDIGHEID. DAAROM SPREEKT HET NIEUWE JONGE BOEREN AAN, KAN ER VEEL, ZIJN ER VEEL IDEEËN, IS ER VEEL ASTRALITEIT EN STROOMT ER VEEL ENERGIE.

MAAR WE HEBBEN OOK HEEL VEEL ENERGIE VAN MENSEN ZIEN WEGSTROMEN. IN ONZE BELEVING ONTBRAK DE IK-KRACHT OM ALLE ENERGIE VAN DE MENSEN ZO TE BUNDELEN DAT IEDEREEN EN ALLE BEDRIJFSTAKKEN TOT HUN RECHT KWAMEN. HET IS EEN PLEK WAAR ALTIJD RUIMTE EN AANDACHT IS VOOR NIEUWE ONTWIKKELINGEN. DAT VOEDT DE IDEALIST. GAANDEWEG GROEIDEN WIJ IN ONZE ROL ALS BOER, VORMDEN WIJ ONZE PERSOONLIJKHEID EN HET BEWUSTZIJN HOE WIJ ZELF VORM WILLEN GEVEN AAN HET BOERENBEDRIJF. TOEN WERD HET TIJD OM OP EIGEN BENEN TE GAAN STAAN EN ONZE VISIE VORM TE GEVEN OP EEN EIGEN BEDRIJF: DE GENNEPER HOEVE. DAARBIJ VOORTBOUWEND OP DIE WAARDEN VAN ZONNEHOEVE DIE WE ALS MENS EN ALS BOER MEE WILDEN NEMEN. ZONDER ZONNEHOEVE ZOU IK NIET DE BOER ZIJN GEWEEST DIE IK NU BEN."

TINEKE VAN DEN BERG, STADSLANDGOED DE KEMPHAAN:

"TOM EN IK HEBBEN VAN 1990 TOT 1994 OP ZONNEHOEVE GEBOERD. WE HEBBEN ER VEEL LANDBOUW- EN LEVENSERVARING OPGEDAAN. TOM HAD EEN MAATSCHAP MET PIET EN MARJA, WAARIN WE DE BEGRAZING IN DE OOSTVAARDERSPLASSEN HEBBEN OPGEZET EN MET HET VLEESVEE ZIJN GESTART. HELAAS IS HET NIET GOED GELOPEN TUSSEN PIET EN TOM, MAAR VIA ZONNEHOEVE HEBBEN WE DE STAP KUNNEN MAKEN NAAR ONS HUIDIGE BEDRIJF OP DE KEMPHAAN IN ALMERE, DAAR ZIJN WIJ NOG ALTIJD HEEL ERG BLIJ OM. HET IS FANTASTISCH HOE PIET ONVERMOEIBAAR KANSEN BIEDT AAN JONGE BOEREN." "JONGE ONDERNEMERS DE RUIMTE GEVEN OM TE GROEIEN BINNEN JE BEDRIJF IS HET MOOISTE WAT ER IS. DAT DOEN WIJ NU OOK. HET HELPT DE JONGE BOER, MAAR HET GEEFT OOK ONBETAALBAAR VEEL AAN HET BEDRIJF, DAT COMPLETER, RIJKER, MOOIER, BE-TEKENISVOLLER WORDT. IK BENADRIJK DAAROM ALTIJD DAT HET EEN ZUIVER EN EVENWICHTIG PROCES MOET ZIJN, WAARBIJ NIET ALLEEN EEN BESTAAND BEDRIJF 'JONGE BOEREN AAN DE GANG HELPT', MAAR WAARBIJ JONGE BOEREN EEN BESTAAND BEDRIJF FRIS EN DYNAMISCH HOUDEN EN TOT WASDOM BRENGEN. IK DENK DAT IN DAT BESEF DE SLEUTEL TOT SUCCESVOLLE SAMENWERKING LIGT."

BOUKJE VAN GENT,

TUINDER ZONNEHOEVE:

"OP ZONNEHOEVE KRIJG IK DE RUIMTE. HOE MOOI IS DAT? IK KRIJG DE RUIMTE OM MIJN DROOM WAAR TE MAKEN: EEN BOER-BURGER-VERBINDING IN DE VORM VAN EEN TUINDERIJ MET GROENTEPAKKETTEN. ALS STAGIAIRE WERKTE IK MEE MET DE TOENMALIGE TUINDER, DIE AAN DE GROOTHANDEL LEVERDE. IK WILDE HET ANDERS, KLEINSCHALIGER, MET RECHT-STREEKSE LEVERING AAN BURGERS. VANUIT ZONNEHOEVE WAS ER INMIDDELS EEN BOER-BURGERCOÖPERATIE OPGERICHT, MIJN IDEE PASTE DAAR HEEL MOOI IN. TOEN DE VOORMALIGE TUINDER VERTROK, KREEG IK DE KANS OM DIT IN LOONDIENST UIT TE GAAN VOEREN. ALS DE TIJD RIJP IS, KAN IK IN DE MAATSCHAP INSTROMEN. TIJDENS MIJN STAGE HEB IK KENNELIJK LATEN ZIEN WIE IK BEN EN WAT IK KAN, NU KWAM HET MOMENT OM ER MIJN EIGEN INVULLING AAN TE GEVEN."

"ALS MENSEN INZET TONEN EN EEN GOED IDEE MEEBRENGEN DAT PAST IN DE BEDRIJFSSITUATIE VAN ZONNEHOEVE, DAN IS DAAR RUIMTE VOOR. DAT IS WAT PIET DOET, DAT IS WAT ZONNEHOEVE DOET: MENSEN DE MOGELIJKHEID GEVEN TOT ONTWIKKELING."

het graan in Nederland is veevoer. Iedereen geloofde dat Nederlands graan niet geschikt was om brood van te bakken. Dat vond ik gek. Mijn idee was om voedsel dichtbij de mens te produceren en geen graan te importeren uit de VS, Frankrijk of Rusland." Zo begint Piet in 1990 samen te werken met een bakker in Almere. Het brood wordt nu op het erf van Zonnehoeve gebakken.

Verbinding met burgers

Om direct aan burgers te leveren, richt Zonnehoeve in 2007 samen met andere Flevo-polder-boeren de HofWebWinkel op. Deze internetwinkel telt inmiddels circa 6000 klanten en verkoopt ook producten van andere bedrijven. Het aanbod bestaat uit onder meer brood, groenten en melk. Klanten die rauwe melk willen, kunnen terecht bij de melktap op de boerderij.

Binnenkort begint Zonnehoeve met eigen zuivelverwerking. De bouw van een eigen zuivelfabriek is met crowdfunding gerealiseerd. "Iets maken met de melk is geen punt, maar het verkopen daarvan wel", vertelt Piet. "Nu we de internetwinkel hebben, is afzet van zuivel makkelijk en kunnen we geleidelijk de overgang maken van Campina naar eigen 'Zonne Zuivel!'"

Inmiddels maakt het bedrijf de transitie naar Community Supported Farming (CSA) via de oprichting van de Zonnehoeve Boer-Burger Coöperatie. Piet: "De coöperatie legt de verbinding tussen boeren en tussen boer en burger. Ze zorgt voor en helpt de boeren." Burgers worden onderdeel van het bedrijfssysteem en krijgen een rol in het bedrijf. Ze voelen zich sterk verbonden met hun dagelijks voedsel.

Zowel burgers als Zonnehoeve-ondernemers kunnen lid worden van de coöperatie en certificaten kopen. Daarover krijgen ze 2% 'rente' in de vorm van een tegoed waarmee ze producten kunnen kopen.

Een groep betrokken mensen zet zich actief in voor het bedrijf. Vrijwilligers kunnen bijvoorbeeld helpen met het werk op het land en krijgen in ruil wat producten mee naar huis. "Dan sturen we een WhatsApp-bericht naar de groep van vijftig mensen om morgen te helpen met het schoonmaken van de bonen of het oogsten van groentes. Zo zien we ook wie wat wil doen." Andere vrijwilligers helpen met het vervoer of het koken.

Autonomie

De lokale productie en vermarkting geeft Zonnehoeve de vrijheid om samen met burgers de eigen koers te bepalen. "Voor mij is het heel belangrijk dat boeren hun eigen keuzes kunnen maken over wat goed is voor het bedrijf. Tegenwoordig is 90% van de consumptie in Nederland afhankelijk van producten waar bedrijven als Cargill, Monsanto en Unilever denken geld aan te kunnen verdienen. Dat gaat ten koste van duurzaamheid en kwaliteit van ons voedsel. Ik vind dat geld niet het doel moet zijn, maar een middel om het systeem goed te laten werken, ook over 100 jaar. Daarom hebben we nieuwe groepen mensen nodig die aan de toekomst denken en elkaar ondersteunen om nieuwe dingen te maken."

Gemeenschapsbedrijf

Sinds 2014 heeft Zonnehoeve niet alleen Piet als eigenaar, maar is een commanditaire ven-

nootschap opgericht. Deze bestaat uit een maatschap van zes ondernemers en een stille vennoot die het bedrijfskapitaal inbrengt. Deze stille vennoot is een BV waar Piet het bedrijfsvermogen in onder heeft gebracht, voornamelijk erf en gebouwen. Voor de grond is geen vermogen nodig, want Zonnehoeve pacht die van BD-Grondbeheer. Piet: "Het is een fiscale puzzel, maar het belangrijkste is dat dit bedrijfsvermogen altijd voor Zonnehoeve blijft werken en er dus niet uit gaat. Het is de bedoeling dat het doorschuift naar de coöperatie. Mijn kinderen erven straks certificaten van Zonnehoeve."

Mensen met ambitie in de landbouw kunnen als creatieve ondernemer zonder eigen vermogen dragend vennoot worden in Zonnehoeve. Zonnehoeve heeft voor deze aspirant-ondernemers een instroomsysteem ontwikkeld. Zo ontstaat een autonoom systeem, niet afhankelijk van één persoon: een gemeenschapsbedrijf waarin iedereen zijn verantwoordelijkheid als ondernemer voor het geheel op zich neemt. De eerste twee jaar vormen een soort proefperiode, waarin nieuwe vennoten minder zeggenschap en minder verantwoordelijkheden hebben.

Bij bedrijfsoverdracht hebben naast de opvolgers als verantwoordelijken ook de 'overlaters' een taak, van loslaten, ruimte geven. Piet: "Het mooiste zou zijn als de 'overlatende' boer positief, ruimte gevend betrokken kan blijven als vraagbaak en voor het uitvoeren van passende taken. Voor de overlater is de landbouw veelal zijn leven. Daarin plezier houden en betrokken blijven in een soort gemeenschapsbedrijf met meerdere mensen kan heel mooi zijn."

'Met de juiste kruiwagens is het mogelijk'

Fred Willemsen (39) heeft Biologische Kwekerij Vollenberg geleidelijk overgenomen. Een tip voor toekomstboeren onder ons heeft hij wel: "Ga voor je droom." En aan boerenzonen en -dochters raadt hij aan er vooral eerst op uit te gaan: "Bekijk het van een afstandje, doe ervaring op bij andere bedrijven en beslis dan pas wat je wil."

Tekst: Elske Hageraats / Foto's: Dick Boschloo

Fred Willemsen groeit op op een conventionele boerderij. Samen met twee broers runt hij het familiebedrijf met akkerbouw, varkens en tuinbouw, waarbij Fred zich toelegt op tuinbouw. Daarnaast heeft hij acht jaar lang een deeltijdbaan om vermogen op te bouwen en werkervaring op te doen. Op z'n 35e kiest hij voor een eigen bedrijf. Hij krijgt de kans Biologische Kwekerij Vollenberg over te nemen, een goedlopende witlofkwekerij in Grubbenvorst, vlakbij Venlo. Het biologisch telen is nieuw voor Fred. "Het klantgericht produceren en vermarkten trok mij aan. In de biologische sector ben je meer uniek en zit er een mooi verhaal achter je product."

André en Gerri Vollenberg zijn al jaren op zoek naar een opvolger. Hun dochters willen het bedrijf niet overnemen, al willen ze wel graag dat het wordt voortgezet. In 2012 gaan ze de samenwerking aan met Fred.

ANDRÉ VOLLENBERG.

GEEFT ZIJN BEDRIJF DOOR:

"VOOR ONS IS DIT EEN FIJNE MANIER OM HET BEDRIJF DOOR TE GEVEN. ALS JE JARENLANG NAUW HEBT SAMENGEWERKT MET JE PERSONEEL EN ALLE KLANTEN IS HET NIET MAKKELIJK OM DAT IN ÉÉN KEER OVER TE DRAGEN AAN IEMAND ANDERS, JE VALT DAN MAKKELIJK IN EEN SOCIAAL ISOLEMENT. DE GELEIDELIJKE OVERDRACHT BIEDT DE MOGELIJKHEID OM GAANDEWEG EEN ANDERE INVULLING TE VINDEN. BOVENDIEN KON FRED NU HET PERSONEEL EN DE KLANTDIZIE MEE KRIJGEN. VOORAL BIJ BIOLOGISCHE TEELT IS DE KLANTENBINDING HEEL BELANGRIJK. HET DUURT JAREN OM EEN GOEDE KLANTENKRING OP TE BOUWEN."

Ze tekenen een voorlopig koopcontract, met een aantal voorwaarden, zoals beoogd rendement, overname van het klantenbestand en voorbehoud van financiering. Gedurende een half jaar werken ze samen, zodat Fred de kneepjes van het biologisch telen in de vingers kan krijgen en kennis kan nemen van de bestaande klanten en potentiële nieuwe markten. Op 1 oktober 2012 wordt Fred eigenaar van de kwekerij. Hij koopt 6,5 hectare grond en alle bedrijfsgebouwen en machines, en wordt hoofdverantwoordelijke voor de grondwitlof, de buitenteelten, zoals aard-

appelen, valeriaan en paksoi, en de afzet van alle groenten. André houdt de overige 10,5 hectare twee jaar in deelbouw. Vanaf 2015 neemt Fred deze grond in gebruik op basis van 6-jarige pacht. Daarnaast gaat zijn deel van het familiebedrijf (inmiddels gesplitst in drie verschillende bedrijven) vanaf 2013 in omschakeling naar biologisch. Zo heeft hij vanaf maart 2016 naast de bestaande 17 hectare van de kwekerij nog eens 19 hectare land met de status biologisch. Daarmee kan hij het teeltplan in toekomst rondgezet krijgen.

Om de overname te financieren moet Fred het vertrouwen winnen van de bank. Dat lukt vrij eenvoudig, dankzij het rendement dat hij heeft opgebouwd in het familiebedrijf, het in de loop der jaren gewonnen vertrouwen in hem als ondernemer en de haalbaarheid van rendement van Kwekerij Vollenberg. Er is flink wat werk aan de winkel. Om de arbeidsdruk te minderen is André sinds 2011 zijn klantenkring gaan afbouwen. Hij draait nog maar 50-60% van de oorspronkelijke omzet. Fred moet de verloren klanten terug zien te winnen. Hij houdt jaarlijks een witlof- en een paksoi-actie: zowel Ekoplaza als Fred doen iets van de prijs af. De winst is lager, maar er komen veel nieuwe klanten bij. De grootste afnemers zijn Ekoplaza en verschillende groothandels in de Benelux en Engeland. Fred teelt ook voor winkels, groentetassen en abonnementen. Bijna alles is besproken teelt. "Eerst vermarkten, dan pas telen. Een pallet te veel is erger dan een paar kilo te weinig, omdat er vóór de oogst al zo veel geld in zit. En de opbrengst is relatief laag."

Gelukkig kan Fred altijd bij André terecht voor vragen. Dat is fijn, want ondanks de goede samenwerking kost het overnemen van een bedrijf veel energie. "Bio-witlof was helemaal nieuw voor mij. 's Avonds ben je zo moe, je werkt 40 uur per week samen en dan heb je ook nog de financiële druk. Het eerste jaar moet je al blij zijn als je quitte draait!" De ploeg medewerkers draait na de overname goed door. "Ik zorg voor de kwaliteit en de afzetmarkt, met het personeel erbij gaat de rest vanzelf." Dankzij de goede werkploeg kunnen Fred en zijn vrouw Nicole er af en toe even tussenuit. Dat is ook belangrijk. "Vakantie brengt z'n geld op, omdat je even kan ontspannen, om daarna fris door te gaan." Fred ziet om zich heen dat mensen die direct de boerderij van hun ouders hebben overgenomen uiteindelijk vaak zijn gestopt. Het is belangrijk om je eerst te oriënteren op het soort bedrijf dat bij je past en wat je eigen interesses zijn. "Ga erop uit, bekijk het anders, van een afstandje en beslis dan pas wat je wil." En voor mensen die niet op een boerderij zijn opgegroeid: "Ga voor je droom en stop niet als er een kiezelsteentje in de weg ligt. Met de juiste kruiwagens is het mogelijk."

BD-Vereniging

De Vereniging voor Biologisch-Dynamische Landbouw en Voeding (BD-Vereniging) bestaat uit boeren en burgers die enthousiast zijn voor biologisch-dynamische landbouw. Door het motto 'Weet je deel van een groter geheel' drukken ze uit dat je in de landbouw vanuit je eigen individualiteit een samenhang zoekt met je omgeving: zowel met de natuur als met de samenleving.

Het motto betekent ook dat je samenhang zoekt in gesprek en uitwisseling met andere leden en met anderen die op hun manier aan verwante idealen werken. Boeren ontmoeten elkaar in gespreksgroepen waar ze met elkaar de vraagstukken op het bedrijf bespreken. Boeren en burgers ontmoeten elkaar bij bedrijfsbezoeken, conferenties of studiedagen. Bij de organisatie van congressen, de uitgave van publicaties en tal van projecten werkt de BD-Vereniging samen met veel andere organisaties.

bdvereniging.nl

Toekomstboeren

Toekomstboeren is een vereniging door en voor nieuwe en toekomstige boeren. Toekomstboeren geven, vaak samen met burgers, op vernieuwende manieren vorm aan een in de maatschappij en in de natuur verankerde landbouw. De vereniging laat deze initiatieven zien, vraagt aandacht voor de obstakels die ze daarbij tegenkomen en stimuleert uitwisselingen ter bevordering van solidariteit en leren onder toekomstboeren.

Toekomstboeren is een nog jonge organisatie, bruisend van ideeën. Op de website ontstaat een rijk landschap van inspirerende boerenbedrijven. Daarnaast organiseert Toekomstboeren uitwisselingen, excursies, debatten, LAND-markten, en publiceert themabundels. De bundels brengen inspirerende initiatieven in beeld op het gebied van agroecologie en voedselsoevereiniteit. De eerste editie, Permacultuur en Voedselbossen, is voor €5 te bestellen via de website. Ideeën, enthousiasme en energie zijn altijd welkom, dus doe mee!

toekomstboeren.nl

Weet je deel van

Lidmaatschap BD-Vereniging

De BD-Vereniging kent twee soorten lidmaatschap

Beroepslidmaatschap

Als beroepslid werk je met de uitoefening van je beroep mee aan de ontwikkeling van de landbouw. Het beroeps-lidmaatschap is voor iedereen die vanuit zijn vak als win- kelier, diëtist, onderzoeker, voorlichter, boer of tuinder aan de ontwikkeling van landbouwcultuur bij wil dragen.

Je kunt gebruik maken van:

- Gratis deelname aan het programma van BD-Beroeps-ontwikkeling
- Gratis deelname aan de winterconferentie
- Gratis toezending van alle publicaties
- Ondersteuning bij het werken met de preparaten
- Het ledenblad Dynamisch Perspectief

Basislidmaatschap

Met het basislidmaatschap ondersteun je de ontwikkeling van de biologisch-dynamische landbouw. Je ontvangt het ledenblad Dynamisch Perspectief en

- uitnodigingen voor de algemene ledenvergadering
- uitnodigingen voor de winterconferentie
- uitnodigingen voor alle andere ledenbijeenkomsten
- voordelige toezending van alle publicaties

Nog geen lid?

Meld je direct aan via de website
www.bdvereniging.nl

een groter geheel

Vereniging voor
Biologisch-Dynamische
Landbouw en Voeding

www.bdvereniging.nl
info@bdvereniging.nl

© 2016 Vereniging voor Biologisch-Dynamische
Landbouw en Voeding
en Toekomstboeren

Dit is de thema-uitgave 2016 van Dynamisch
Perspectief, het ledenblad van de BD-
Vereniging en tevens de tweede bundel van
Toekomstboeren

Redactie: Jantien Meijer (eindredactie), Klarien
Klingen, Ellen Winkel, Luc Ambagts, Leonardo
van den Berg, Maria van Boxtel, Mali
Boomkens, Anne Carl

Foto omslag: Annelijn Steenbruggen

Vormgeving: Gerda Peters, Fingerprint
Druk: ZuidamUithof Drukkerijen

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten
op foto's en illustraties naar behoren te
regelen. Mocht u desondanks menen rechten
te kunnen doen gelden, dan verzoeken we u
contact op te nemen.

Uit deze uitgave mag uitsluitend iets
verveelvoudigd worden, opgeslagen worden
in een geautomatiseerd gegevensbestand
en/of openbaar gemaakt worden - op welke
wijze dan ook - na voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.

Lidmaatschap Toekomstboeren

Ben je boer, of wil je boer worden?
Word dan lid van Toekomstboeren!

Toekomstboeren voor jou

- Lees over inspirerende initiatieven op onze website of in de themabundels
- Maak kennis met andere toekomstboeren op onze Campfire+ bijeenkomsten
- Vind land op een van onze LANDmarkten
- Belangenbehartiging door en voor nieuwe en toekomstige boeren

Wat jij kan doen

- Aansluiten bij de beweging van nieuwe en toekomstige boeren door lid te worden
- Toekomstboeren (of jezelf) portretteren
- Meedenken over onze strategieën en acties
- Deelnemen aan een van onze activiteiten of themagroepen

Als lid betaal je 20 euro per kalenderjaar. Je ontvangt de ledennieuwsbrief en hebt inspraak in het beleid van Toekomstboeren. Daarnaast krijg je korting op excursies en andere activiteiten van Toekomstboeren. Als geschenk krijg je gratis een van onze themabundels thuisgestuurd!

Lid worden? Ga naar
toekomstboeren.nl/meedoen

Verder lezen

- **Breng het land tot bloei**, themautgave 2015, BD-Vereniging
- **Permacultuur en Voedselbossen**, eerste themabundel Toekomstboeren
- Ueli Hurter (red.), **Agriculture for the Future: biodynamic agriculture today, 90 years since Koberwitz**, Verlag am Goetheanum
- Joel Salatin, **Fields of Farmers, Interning, Mentoring, Starting, Continuing, Polyface**
- Rudolf Steiner, **Sociale Toekomst**, Christofoor
- Ekoland special **Opvolging gezocht!**, 2013 (online te lezen)
- **Bodemvruchtbaarheid als vrucht van de landbouw**, themautgave 2014, BD-Vereniging
- Ellen Winkel, **De aarde zal weer vruchtbaar zijn**, AnkhHermes
- Jan Douwe van der Ploeg (2008), **The new peasantries: struggles for autonomy and sustainability in an era of empire and globalisation**, Routledge.

